

अथ चतुर्दशः प्रश्नः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्यलसाच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम ॥

गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥

वाजपेयराजसूयौ गतावित्थं त्रयोदशे ।

अश्वमेधं नृमेधं च व्याचष्टेऽथ चतुर्दशे ॥

ननु 'योऽश्वमेधेन यजते' (तै० सं० ९-३-१२) इत्यादौ राजपदाभावात्रयाणां वर्णानामेवाधिकारोऽश्वमेधस्येति प्रतीयते । तदेवं पापक्षयार्थमश्वमेधक्रतुं तदुपासनं च कुर्यात् । तथा च 'सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजः सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा तरति ब्रह्महत्यां अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते स उ चैनमेवं वेद' (तै० सं० ९-३-१२) इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैषा सर्वस्य पाप्मन उपपातकरूपस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच सर्वस्य व्याधिजातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् । अत एवेदानीं तन्मा देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्यजन्मन्येतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधक्रतुना यजते सोऽयमुपपातकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया संपद्यते । उपासनप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्थान्तिमानुवाके—'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद' (तै० सं० ७-९-२८) इत्यभिधास्यते । सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तोऽश्वमेधोऽनुविधीयते—

राजाऽश्वमेधेन यजेत ॥ १ ॥

राजशब्दोऽभिषेकवति क्षत्रिये वर्तते इत्युक्तं प्रदेशान्तरे । तथा च 'क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेधस्तस्माद्वाष्ट्रश्वमेधेन यजेत' इति । कात्यायनोऽपि सूत्रयामास—'राजयज्ञोऽश्वमेधः' (का० श्रौ० २०-१) इति । राज्ञो यज्ञो राजयज्ञः । न ब्राह्मणवैश्ययोरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञक्रतोर्नामधेयम् । आपस्तम्बोऽपि—'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत । अप्यसार्वभौमः' (आप० श्रौ० २०-१) इति । अश्वमेध इति सर्वेष्टिपशुसोमानां समुदायमाम । राज्ञो नित्योऽश्वमेध इति ॥ १ ॥

यः कापयेत सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुवीयेति ॥ २ ॥

{ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २०९

वाजसनेयिब्राह्मणमिति शेषः । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमा-
त्माख्यस(त)त्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति । यावच्छरीरकालभाव(वि)नो हि कामा इति ।
तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्येतदुक्तं भवति । तथा च ' सर्वान्ह वै कामानाम्नोति सर्वा
व्युष्टीर्व्यश्रुते योऽश्वमेधेन यजते ' इति । यद्वा—सर्वे कामा ब्राह्मणस्य विजयो राज्ञः
पुष्टिवैश्यस्य चेति त्रयाणां वर्णानामेवाश्वमेधाधिकार इति ॥ २ ॥

पुण्यनामधेयं चित्रं देवयजनमध्यवस्यति ।

यस्य पुरस्ताद(दा)पः सुखाः सूपावगा-

हा अनपस्वरीः ॥ ३ ॥

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवं
गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । यत्राऽऽपः पुरस्तात्सुखाः सुखस्पर्शा नात्युष्णा
ग्रीष्मर्तौ नातिशीता हेमन्तर्तौ । सूपावगाहाः सुतीर्थाः । अनपस्वरीः, अपेत्य न पः
(याः) स्वरन्ति संभृता वहन्ति संस्कारयन्ति भूमिमम्बुभिः स्रोतोभिरशोण्या वा ।
एवंगुणविशेषणविशिष्टायां भूमौ चित्रानक्षत्रकालेऽध्यवस्यति देवयजनं करोती-
त्यर्थः । चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽश्वमेधेन यक्ष्ये स्वर्गं लोक-
मवाप्नवानीत्युक्त्वा गृह एव ब्राह्मणैः सह स्वास्तिवाचनं कृत्वा विद्युत् ० ।
सोमप्रवाकवरणं च मधुपर्कादिभिरभ्यर्च्य तं प्रेषयेत् । स चाध्वर्यूवादिर्गृहान्प्रत्यागत्य-
क्रमेण राजेन्द्रवर्मणोऽश्वमेधो भविष्यति तत्र भवताऽध्वर्यूवादि, एवमुद्गातृपर्यन्तानां
नाहीन इत्युक्ते नाहीनोऽश्वमेध इति प्रतिवचनम् । महन्मेऽवोच इति जपानन्तरं
चाध्वर्युब्रह्महोतृन्हस्त्यश्वादिभिरपदातीनानयन्ति राजमनुष्यास्त आरूढा एव देवो देवमे-
स्त्वित्यादि राजगृहं गच्छन्ति । तत नो(उ)द्गातृणां मधुपर्कः । ततो देवतोपस्थानं
नान्दीश्राद्धम् । हस्त्यश्वादिनाऽऽग्नीध्रमानयति । तत आग्नीध्रवरणं मधुपर्कं च
कुर्यात् ॥ ३ ॥

चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत तस्या

योत्तराऽमावास्या तस्यां संज्ञान्या ॥ ४ ॥

इमां जनतां स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्ययेष्ट्या
यजते । सा चेष्टिः—वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्भामकाम इत्यत्रोत्पन्ना । संगृह्यतेऽपेक्षितं
सर्वं ययाऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी । सांग्रहण्येष्ट्या यक्ष्य इत्यादि, सांग्रहणीयं
हविः ० काम्येष्टिप्रकरणे वक्ष्यते । अनन्तरममावास्या तस्यां संज्ञान्या यक्ष्य इत्यादि ।
सा च कृत्स्नेष्टिन्याख्यास्यते । एते कामरहिने ॥ ४ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहु-
रूपमालभते ॥ ५ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिभिर्वाऽऽनयन्ति । ततः
प्राजापत्यमृषभं तूपरं सर्ववर्णं शुक्लनीलपीतादियुक्तमालभेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, सर्वा-
न्कामानवाप्नुवानीत्युक्त्वा । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । शेषं निरूढपशुबन्ध-
वत् ॥ ५ ॥

तस्या योत्तराऽमावास्या तस्यामपदातीन् मह-
र्त्विजः प्रतिदिशं समावहन्ति ॥ ६ ॥

अनन्तरभाविन्याममावास्यायां हस्त्यश्वादिभिर्बोद्धातुरानयनं भवति । तदाऽऽरूढ एव
देवो देवमेत्वित्यादि । आगते मधुपर्कः । अथवाऽस्मिन्काले वरणं कृत्वा मधुपर्कः । तस्या-
मपदातीन्महर्त्विज आनयन्ति । महर्त्विजामानयनमस्मिन्नहनीत्यर्थः । उद्गातृवर्जमाग्नीध्रं
पूर्वमेवेष्टेरानीतं पशौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ६ ॥

अथर्त्विगानयने विशेषमाह—

अन्वहमितरान्वाऽऽवहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ॥ ७ ॥

अन्वहमितरानानयन्ति हस्त्यश्वादिभिर्यथाज्येष्ठमा सुब्रह्मण्यायाः । अथवा—ये ऋत्विजः
स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य हस्त्यश्वादीनारोह्य राज-
पुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां चैध्यां
पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽतीते सत्युपारितनसंवत्सरे वैशाख्याममावा-
स्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयां समाप्तायां तत्समा-
प्तिदिनमारभ्य दिनः ये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्तते ।
तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा—सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य
गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्च्यमान-
यन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरमालब्धुं सोमप्रवा-
कवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तर-
भाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपेक्षितत्वादध्वर्युब्रह्महो-
तृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामि-
संवत्सरगतायां वैशाख्याममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भादिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःस्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्य-
श्वादिकमारोप्याऽऽनयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं ग्रावस्तुतं पोता-
रमुन्नेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति ॥ ७ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २११

यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वपना-
दिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न त्वत्र । अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादिकम-
त्राऽऽह—

केशश्मश्रूणि वापयते । नखानि निकृन्तते ।
दतो धावते । स्नाति । अहतं वासः परि-
धत्ते ॥ ८ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—‘अमावास्यामिष्ट्वा देवयजनमभिप्रपद्यते । केशश्मश्रु वपते ।
नखानि निकृन्तते । दतो धावते । स्नाति । अहतं वासः परिधत्ते’ (आप० श्रौ० २०-
१-१३) इति । अहतमच्छिन्नं नूतनम् ॥ ८ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वाचं यच्छति ॥ ९ ॥

वाचं यत्त्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै (तै० ब्रा० ३-८-१) इति
ब्राह्मणम् । वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्गलोको रक्षितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वाग्यतस्यैताः रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १० ॥

वाग्यतस्यैताः रात्रिमग्निहोत्रं जुहति । प्रातर्होमोऽपि रात्रौ वोपस्येव प्राक्प्रातर्हो-
माद्वाग्विसर्गः । अन्यकर्तृकाग्निहोत्रहोमः ॥ १० ॥

अरातयो रातयश्च परित आसते रातय इत्ये-
केषाम् ॥ ११ ॥

ये रातयस्ते जागरयन्ति, इत्यापस्तम्बः । ये रातयः मित्राणि जागरयन्ति ॥ ११ ॥

नमो द्रष्ट्रे नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुद्रष्ट्रे नमः ख्यात्रे
नम उपख्यात्रे नमोऽनुख्यात्रे नमः शृण्वते नमः
सते नमोऽसते नमो जाताय नमो जनिष्यमा-
णाय नमो भूताय नमो भविष्यते नमो वाचे
नमो वाचस्पतये नमश्चक्षुषे नमः श्रोत्राय नम-
स्तपसे नमो ब्रह्मण इत्युद्यन्तमादित्यमुपाति-
ष्ठते ॥ १२ ॥

एकविंशत्या नमस्कारैरुद्यन्तमादित्यमुपातिष्ठते ॥ १२ ॥

उदित आदित्ये नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्यग्नि-
मुपातिष्ठते । नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षित इति

वायुम् । नमः सूर्याय दिविक्षित इति सूर्यम्
॥ १३ ॥

अध्वर्युस्तिसृभिरग्निं वायुं सूर्यं यथालिङ्गमुपतिष्ठते यजमान इत्येके ॥ १३ ॥

वैतसमिधमभ्याधाय हिरण्यगर्भः समवर्त-
ताग्र इत्यष्टौ पूर्णाहुतीर्जुहोति ॥ १४ ॥ देवा
देवेषु पराक्रमध्वमिति तिस्रः ॥ १५ ॥

अथ प्राग्वंशकरणम् । एदमगन्म, एते पन्थान इति । सर्वेषां गार्हपत्यादीनां
समारोपणं गतश्रीत्वात् । देवयजनमध्यवसानं प्राग्वंशं प्रविश्य आहवनीये वैत-
समिधमभ्याधायैकादश पूर्णाहुतीर्जुहोति हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ । देवा देवेषु पराक्रमध्वः
स्वाहा । प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वः स्वाहा । द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वः स्वाहा
॥ १४ ॥ १५ ॥

चतुष्टय आपो दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति ॥ १६ ॥

चतुष्प्रकाराश्चतुष्टयः । आनयति वर्ण्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः
समाभृता नैकस्याः । यद्वा—वर्ण्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्चेति जलानां चातुर्वि-
ध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेतुके चयने स्पष्टमास्नातम् । प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यस्ता
आप आहर्तेव्या न त्वेकस्या दिशः ॥ १६ ॥

आहृतास्वप्सोदनपाकमाह—

तासु ब्रह्मौदनं पचति ॥ १७ ॥

तास्वप्सु ॥ १७ ॥

पात्र्यामुपस्तीर्य राजतः रुक्मं निधाय तस्मि-
न्ब्रह्मौदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्योपरिष्ठा-
त्सौवर्णः रुक्ममवधायाभिघार्य चतुर्भ्य आर्षे-
येभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहति ॥ १८ ॥

पात्र्यामुपस्तीर्य राजतमित्यादिसौवर्णः रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा प्रयच्छति । आर्षेयग्रहणं
कर्त्रन्तरे प्रतिनिधीयमानेऽसंनिहिते तदशक्तौ वाऽऽर्षेयार्थं यथा स्यादिति । औपासने
श्रपणं ब्रह्मौदनस्य ॥ १८ ॥

प्राशितवद्भ्यश्चतुरः सहस्रान्सौवर्णांनिष्कान्ददाति
चतुरश्चाश्वतरीरथानेतौ च शतमानौ रुक्मौ
॥ (ख०१) ॥ १९ ॥

प्राशितवद्भक्ष्यत्वारो महर्त्विजस्तेभ्यः सहस्रान्सौवर्णान्निष्कान्ददाति, किञ्च चतुरश्राध-
तरीरथानेतौ च रुक्मौ ॥ १९ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दार्भी मौञ्जी वा
रशना । तां ब्रह्मौदनस्योच्छेषणेनानक्ति ॥ २० ॥

भुक्तस्य यदुच्छेषणं पात्रस्थं तेनानक्ति । दृढत्वात्(य) ॥ २० ॥

अश्वस्य रूपाणि समामनन्ति श्वेतः कृष्णः पिशङ्गः
सारङ्गोऽरुणपिशङ्गो वा ॥ २१ ॥ यस्य वा
श्वेतस्योल्बं कृष्णं तमालभते । सोमपं सोमपयोः
पुत्रम् ॥ २२ ॥ यौ शिशू जातौ पुरा तृणाद्या-
त्सोमं पाययन्ति तौ सोमपौ भवतः । तयोर्यौ
जायते स सोमपयोः पुत्रः । यं शिशुं जातं पुरा
तृणाद्यात् सोमं पाययन्ति स सोमपो भवति
॥ २३ ॥ मातृमन्तं पितृमन्तं पृष्ठे बहे च दान्त-
मध्वर्युः राज्याय परिददाति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणा
राजानश्चायं वोऽध्वर्यू राजा या ममापचितिरे-
तस्मै तां कुरुतादेष वो यच्च चिकित्सितं तद्व-
च्चिकित्सितमासदिति । यावद्यज्ञमध्वर्यू राजा
भवति ॥ २५ ॥

अश्वस्य रूपाणि । सर्वकृष्णः सर्वश्वेतः, इत्यादीनि मातृमान् पितृमान् वेदा सोमपः
सोमपयोः पुत्र एवंभूतयोरश्व आ(मश्वमा)लभ्य रशनाञ्जनोत्तरकालमध्वर्युं राज्याय परि-
ददाति । ब्राह्मणा आस इ(दि)ति परिदानम् । आडै(ढ)कं पलम् । हे राजानश्चायम-
ध्वर्युर्भवतां राजा या मम पूजा सा भवतामध्वर्यो भवतामेष करोति एतस्मादध्वर्यवे
भवतु । यावद्यज्ञमेष राजा भवति । अध्वर्युरुद्धातारं कृतमेवेति (यद्वेष करोति तद्वः कृत-
मासदिति) ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रशनामादायेमामगृभ्णन् रशनामृतस्ये-
त्यश्वमन्वधिवदति ॥ २६ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा रशना । आदद इत्यन्तः । तामादाय, इमामगृभ्ण-
न् रशनामृतस्येत्यभिमन्त्र्येत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये
तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ॥ २७ ॥

अध्वर्युराह । यद्वा—ब्रह्मन्नाश्रमिति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्व्य ॥ २७ ॥

देवेभ्यः प्रजापतये तेनर्धुहीति प्रत्युक्तेऽभिधा
असीत्यश्वमभिदधाति ॥ २८ ॥

तेन प्रसुते बध्नाति ॥ २८ ॥

अत्रैकेऽध्वर्योः परिदानमामनन्ति ॥ २९ ॥

अत्रैके शाखिनोऽध्वर्योः परिदानं परिपठन्ति ॥ २९ ॥

श्वानं चतुरक्षमानयन्ति । विष्वक्व(ग्व)न्धेन
बद्धम् । पितुरनुजायाः पुत्रः पूर्वो नयति मातुर-
नुजायाः पुत्रः पश्चात्पौश्चलेयः सैध्रकं मुसलं
धारयन्पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यपोऽश्व-
मभ्यवगाहन्ति श्वानं च ॥ ३० ॥

अक्ष्णोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । तत्राश्व-
स्यावगाहनप्रदेशे श्वा कश्चिन्नेतव्यः । तन्नयनप्रकारमापस्तम्ब आह—‘आनयन्ति श्वानं
चतुरक्षं विष्वक्वन्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चा-
त्सैध्रकं मुसलं पौश्चलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यापोऽश्वमभ्यवगाहन्ति श्वानं
च’ (आप० श्रौ० २०—२—१०) इति । यजमानस्य राज्ञः पितृष्वस्त्रीयो मातृष्वस्त्रीयश्च
गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा नीयमानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः ॥ ३० ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यश्चमश्वं
प्रोक्षति । इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणत उदश्चम् ।
वायवे त्वेति पश्चात्प्राश्चम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इत्युत्तरतो दक्षिणा । देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात्सर्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात्सर्वाभ्यस्त्वा देव-
ताभ्य इति वा ॥ ३१ ॥

प्रजापतये त्वेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् ।
एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

यत्र शुनोः प्रतिष्ठा तच्छ्वानं प्रसौति । पुरस्ताद्वा
प्रोक्षणात् ॥ (ख० २) ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणात्पुरस्ताद्वेति विकल्पः ॥ ३२ ॥

यो अर्वन्तं जिघांसतीति पौश्चलेयः सैध्रकेण
मुसलेन शुनः ग्रहन्ति ॥ ३३ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ३१५

सैध्रको महावारो वृक्षो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णारुणादिवर्णयुक्तं
विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्मर्तरि नियता वर्तत
इति पुंश्चली दासी । तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पौंश्चलेयो हन्ति (तै० ब्रा० ३-८-४)
इति ब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

पूर्वेद्युर्वा शुनः प्रहण्यात्परो मर्त इत्यश्वस्याधस्पद

उपप्लाव्य दक्षिणमुपप्लायति ॥ ३४ ॥

‘तमश्वस्याधस्पदमुपास्यति परो मर्तः परः श्वेति दक्षिणोपप्लाव्य’ (आप० श्रौ०
२०-३-१४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु सूत्रान्तरमनुसृत्य यो अर्वास्तामिति
मन्त्रं हनने विनियुज्य परो मर्त इति मन्त्रः पादानामधः शुनोऽक्ष्णोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं
बिन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ३५ ॥

हस्तं दक्षिणहस्तं राज्ञो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभिक्तत्वेन्द्रभूरधजमन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति ॥ ३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

ऐषीकमुदूहमाहरन्ति । पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहति

वरत्रया निबद्धम् । तस्मिन्नार्द्रा वेतसशाखोपसं-

बद्धा भवति । तं द्वे शते दक्षिणतो द्वे उत्तरतो

वितत्य धारयन्ति ॥ ३७ ॥

आहरन्त्यैषीकमुदूहम् । उदूह्यत(हति)एषा(तां)भूमिं संमार्जयति पुरस्तात् प्रत्यश्वमिति
वचनात् । वरत्रया बद्धं तस्मिन्नुदूह आर्द्रवेतसशाखोपसंबद्धा भवति । चर्मरज्जुत्रयं
बद्ध्वेत्यर्थः । तमुदूहं द्वे शते जना दक्षिणतो द्वे शते उत्तरतो धारयन्त्युदूहो महान् भवति
॥ ३७ ॥

तेनैनं महर्त्विजः प्रतिदिशं समुक्षन्त्यनेनाश्वेन

मेध्येनेष्टाऽयं राजा वृत्रं वध्यादिति शतेन राज-

पुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यश्वम् । अनेनाश्वेन

मेध्येनेष्टाऽयं राजा प्रतिधृष्योऽस्तिवति शतेना-

राजभिरग्नैः सह ब्रह्मा दक्षिणत उदश्वम् । अने-

नाश्वेन मेध्येनेष्टाऽयं राजाऽस्यै विशो बहुवै

बह्वश्वायै बह्वजाविकायै बहुव्रीहियवायै बहु-

माषतिलायै बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै बहु-

दासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै बहुरायस्पोषायै
समृद्धायै राजाऽस्त्विति शतेन सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राञ्चम् । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ठाऽ-
यं राजा सर्वमायुरेत्विति शतेन क्षत्तृसंग्रहीतृभिः
सहोद्गातोत्तरतो दक्षिणा समुक्षितमश्वमनू(नु)दक-
माक्रमयत्तिष्ठ०श्चतुर्दिशं यन्त्यन्तरा स्थानमाक्रमणं
च ॥ ३८ ॥

तेनोदूहेनाश्वं प्रत्यञ्चं प्रत्यङ्मुखं चत्वारि शतान्युदूहन्ति । उदकस्थमश्वं शतेन राज-
पुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन्प्रोक्षति—अनेनाश्वेनेति मन्त्रेण । इतरे तूष्णीम् ।
शतेन । राजभिरुग्रैरनाभिषिक्तै राजपुत्रैः सह ब्रह्मा दक्षिणतोऽनेनाश्वेनेति । सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राङ्मुखोऽनेनाश्वेनेति । क्षत्तृसंग्रहीतृभिः सहोत्तरत उद्गाता—अनेना-
श्वेनेति । अत्रैषीकमुदूहमुपप्लावयति प्रवाहयति । अनुदकदेशेऽश्वं संस्थापयति । प्रोक्षण-
मुदक एव नेतरस्थले । यत्र न पुरा तिष्ठति तत्स्थानमाक्रमयति । स्थानाक्रमणयो-
रन्तरा यत्पूर्वं प्रवाहयति । उदकादुत्तिष्ठतोऽश्वस्य पदम् ।

केचित्तु—अध्वर्युब्रह्महोत्रुद्गातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो
दिग्भ्यः सकाशादेनमश्वमभिसमीरयन्त्याभिमुख्येन तत्तद्दिशि सम्यगुत्साहयन्ति । राज-
पुत्रा अभिषिक्तक्षत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हास्तैः शतसंख्याकैः सहितोऽयमध्वर्युः पूर्वस्यां
दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्यादित्यन्तः प्रोक्षणमन्त्रः ।
उग्राः शूराः । सूताः सारथयः । ग्रामण्यो ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । वैश्यशूद्राभ्यां
मातापितृभ्यामुत्पादिताः क्षत्तारः । कोशवृद्धिकारिणः संग्रहीतारः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥

इदं विष्णुः प्रतिद्विष्णुर्दिवो वा विष्णविति तिसृ-
भिर्वैष्णवीभिस्तिष्ठ आहुतीर्जुहोति ॥ ३९ ॥

तस्मिन्पादे तिस्रो वैष्णवीर्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानम् ॥ ३९ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्यश्वस्तोकान्प्रस्कन्द-
तोऽनुन्मत्रयते ॥ ४० ॥ दशकृत्व एतमनुवाक-
मावर्तयति ॥ ४१ ॥

अश्वस्य स्तोकां विष्णोऽनुमन्त्रयमाणाः स्तोत्राः ' अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा '
(तै० सं० ७-१-१६) इत्याद्या वा(यव)ष्टमा दशान्वाह ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अनुवचनीयानां मन्त्राणां संख्यामाह—

शतकृत्व इत्येकेषाम् । सहस्रकृत्व इत्येकेषाम् ॥ ४२ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २१७

अग्नये स्वाहा (तै० सं० ७-१-१९) इत्यनुवाकास्त्रय आम्नाताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश मन्त्राः । तत्रान्तिमः ' सर्वस्मै स्वाहा ' इत्ययमुपसंहाररूपत्वा-
दन्ते पठनीयः । ततः पूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते । तत्स-
हस्रमनुब्रूयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथ मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरमाह—

अपरिमितकृत्व इत्येकेषाम् ॥ ४३ ॥

सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्यानुवचनेन भोगमपि परिमितमेव प्राप्नुयात् ।
अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् ॥ ४३ ॥

अग्नये स्वाहेन्द्राग्निभ्यामित्यश्वस्य पूर्वहोमाञ्जुहोति ॥ ४४ ॥

गृहं प्रत्यागत्याऽऽहवनीयं विहृत्याग्नये स्वाहेति पूर्वहोमान् ॥ ४४ ॥

विभूर्मात्रेत्यश्वमभिमन्त्र्य भूरसि भुवे त्वा
भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति ॥ ४५ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि वाचयित्वा (आप०
श्रौ० २०-९-९) इत्यापस्तम्बः । द्वितीयदिने प्रोक्षणानन्तरं विभूर्मात्रा इत्यादीन्य-
श्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयतीति भावः । भूरसीति पुनरश्वसमीपं
गत्वाऽनेन मन्त्रेणाश्वं रशनाभ्यामुत्सृजति रशनाबन्धं विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तं परिददाति देवा आशापाला इति शतं वै
तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः कवचिनस्त
एतं गोपायन्ति । अनिवर्तयन्तोऽनुयान्ति ॥ ४६ ॥

देवा आशापाला इति । रत्निभ्यः परिददाति । शतं कवचिनो रक्षन्ति । अपर्यावर्त-
यन्तोऽश्वमनुचरन्ति । चतुःशता इनीत्येकेषाम् । शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः
संनद्धसारथिनः, शतं वैश्या विपयिनः, शतं शूद्रा वरूथिनः । तेऽश्वस्य गोप्ता-
भवन्ति । अनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्थमेनमश्वं परिददाति । अस्मिन्मन्त्र
आशापालदेवशब्देनाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्तल्पे शयनार्हाः
शतसंख्याका विवासिताः । यद्वा—इदं शतमश्वस्य, आशापालाश्चतसृषु दिक्षु रक्षामन्त्रो-
क्ता देवा इत्यर्थः । देवनशीलाः देवाः । चतुर्णां शतानामिदमुपलक्षणम् । प्राधान्या-
दस्योपादानम्, ' चतुःशता रक्षन्ति ' (तै० ब्रा० ३-८-९) इति ब्राह्मणम् ।
केचित्—रत्निभ्यः परिददाति रत्निनः कवचिनश्च संनद्धा अनुवर्तिनः पृष्ठतोऽश्वमनु-
गच्छन्ति । शतं तल्प्याः पाणिगृहीत्याः पुत्रा राजपुत्रा रक्षां स्वयजीविनः पर्वतवा-

सिनः । वैश्या (विपणिनः) विपणिनः पन्थानमातिक्रम्याश्चस्य पार्श्वयोर्गेच्छन्ति ।
ये शूद्रा वरूथिनः गृहगामिनोऽश्वस्य यवसमाहरन्ति एतेऽश्वस्य गोप्तर इति ॥ ४६ ॥

यद्यद्वाह्यणजातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः कियद्युय-
मश्वमेधस्य वेत्थेति । यो न विद्यात्तं जित्वा
तस्य कुलात्स्वादं पानं चोपनिवपेयुः ॥ ४७ ॥

यद्यद्वाह्यणजातमुपेयुरुपगच्छेयुस्तान्पृच्छेयुः कियद्भवानश्वमेधस्य जानाति मन्त्रं
ब्राह्मणं कल्पं वेति । यदि न किञ्चिज्जानाति तं जित्वा तस्य गृहाद्भक्षणमश्वस्य स्वादं
अणकादि पानीयं नयेयुः ॥ ४७ ॥

यज्जनपदेऽन्नं तदेषामन्नम् । रथकारकुले
वसति ॥ (ख०३) ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यद्वाह्यणानां कृतान्नं तदेषामन्नम् (आप० श्रौ० २०-९-१७) इत्यापस्तम्बः ।
न तु क्षत्रियवैश्यानामन्नमितरेषां च भक्षणं भवति । सायंकाले रथकारगृहेऽश्वस्य
वासो भवति ।

आहूते सुब्रह्मण्येऽत्र समायाते शर्चापतौ ।
पदातिर्देव युक्तेति प्रागेवाऽऽनयनं कृतम् ॥
रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिदापयेत् ।
राज्याय स च राजा स्याद्यावत्संतिष्ठते क्रतुः ॥
आनयन्ति ततः श्वानं यजमानस्य पूरुषाः ।
विष्वग्बन्धेन बद्धाङ्गं चतुरक्षं विवक्षितम् ॥
अक्ष्णोरुपरि यः श्वेतबिन्दुद्वितयलाञ्छितः ।
तं समाचक्षते श्वानं चतुरक्षं विचक्षणाः ॥
सैध्रकं मुसलं हस्ते गृह्णन्दासीमुतस्ततः ।
सौवर्णावृतजानुस्तु पृष्ठतोऽश्वमनुव्रजेत् ॥
प्रवेशयन्त्यश्वमथाप्सु मुञ्चन्
श्वानं जले यत्र शुनोऽप्रतिष्ठा ।
अध्वर्युणाऽथ प्रसुतो जहीति
स पौश्वलेयोऽस्य शुनः प्रहन्ति ॥

संनाभ(ह)वन्तः क्षितिपालपुत्राः
 संनद्धसूताः शतमस्य तल्प्याः ।
 गोपायितारः शतमेवमुग्राः
 संनाहितास्तादृशसूतयुक्ताः ॥
 वैश्याः शतं प्रान्तचराः पथः स्यु-
 र्वरूथिनः स्युः शतमेव शूद्राः ।
 ताः(ते) स्वैरचारं परिपालयन्तोऽ-
 नावर्तयन्तोऽनुचरन्ति सर्वे ॥

पृच्छेयुः पथितेऽश्वमेधविषयं भो ब्राह्मणा वः कियत्
 मन्त्रब्राह्मणकालवेदनमिति स्युर्वेत्यकिंचिद्विदः ॥
 आदेयं तुरगस्य तद्भवनतः स्यात्वाद्यपेयादिकं
 तेषां क्षत्रियवैश्यवेशमत इह ग्राह्यं कृतान्नं भवेत् ॥
 रथकारगृहेऽश्वस्य वसतः सायमस्य तु ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
 चतुर्दशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इह धृतिः स्वाहेत्यश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रः सायं
 धृतीर्जुहोति ॥ १ ॥

अश्वस्य बन्धनस्थानीया इह धृतिः, इत्याद्या धृतयश्चतुर्षु पत्सु होतव्याः ।
 अन्यो विप्रतिषेधादश्वेन सहाऽऽगतोऽश्वर्युः प्राकृतस्तुक्स्तुवाज्यस्थाल्याज्येन जुहो-
 तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सवित्रे प्रातरष्टाकपालम् ॥ २ ॥

निर्वपतीति शेषः । श्वोभूते तृतीयायां सवित्रे जुष्टमित्यादि नारिष्ठान्तं कर्म
 कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत ईशाराय स्वाहेकृताय स्वाहे-
 त्याहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । अज्येताय
 स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि

॥ ३ ॥ विपरीतमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥ हिर-
ण्यं शतमानं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमस्य कालचोदनात्, आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहे-
त्युद्रावाञ्जुहोतीत्यापस्तम्बः । ईकाराय स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् । अञ्जयेताय स्वाहा
कृष्णाय स्वाहा, इत्यष्टाचत्वारिंशतमेकमतिरिक्तं सर्वस्मै स्वहेति । दक्षिणाकाले शत-
मानं हिरण्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्यां सन्स्थितायामित्यददा इत्ययजथा
इत्यपच इत्यदः साध्वकरोदिति ब्राह्मणौ
वीणागाथिनौ गायतः ॥ ६ ॥

तस्यां प्रातरिष्ट्यां ब्राह्मणतर्पणान्तायां समाप्तायामत्र ब्राह्मणो वीणागाथी गायति-
इत्यददा इति नित्यशो ब्राह्मणेभ्यो भूम्यादि दानं (दत्त)वान् । इत्ययजथा
बाजपेयराजसूयादिभिरिष्टवान् । इत्यपचः हरिणादिमांसादि पक्कवान् । इत्यदः साध्व-
करोदिति । शास्त्रमनुमृत्य सन्मार्गमकरोदित्येवं गायतौ वीणागाथिनौ ॥ ६ ॥

सवित्रे प्रसवित्रे मध्यंदिन एकादशकपालः ।
रजतं शतमानं दक्षिणा ॥ ७ ॥

माध्यंदिनेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि सवित्रे प्रसवित्रे जुष्टमित्यादि ब्राह्मणतर्प-
णान्तम् ॥ ७ ॥

सवित्र आसवित्रेऽपराह्णे द्वादशशकपालः । सुवर्णं
शतमानं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ८ ॥

तस्यां सन्स्थितायां दक्षिणेन वेदिं हिरण्यं
कशिपूपस्तृणाति । तस्मिन्होतोपविशति ॥ ९ ॥

आद्यायामेवोद्रावहोमादिगानान्तं संस्थितायामपराह्णिक्यामिष्टौ दक्षिणेनाऽऽहवनी-
यमित्यादि ॥ ९ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मोद्रातारौ ॥ १० ॥

तस्मिन्नुपविशत इति शेषः ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपोरग्रं होतारम् ॥ ११ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं होता हिरण्यकशिपावुपविशतीत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

हिरण्यमे कूर्चं फलके वाऽध्वर्युः ॥ १२ ॥

उपविशतीति शेषः । पुरस्तादध्वर्योर्हिरण्ये कूर्च इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

दक्षिणतो वीणागणकिन उपसन्ना भवन्ति ॥ १३ ॥

उपोपविशन्ति ॥ १३ ॥

समुपविष्टेष्वध्वर्योः इति होताऽध्वर्युमामन्त्रयते ॥ १४ ॥

सर्वेषूपविष्टेष्वध्वर्योः इति होताऽध्वर्युं प्रत्यामन्त्रयते ॥ १४ ॥

पारिप्लवमाख्यास्यन् भौवन्यवं च होः

इह होतरित्यध्वर्युः परिगृणाति ॥ १५ ॥

होः इ होतरिति प्रतिगारः ॥ १५ ॥

समाप्ते पारिप्लवे भौवन्यवे च वीणागणकिनः

पुराणैरिमं राजाभिः ॥ (ख ० ४) ॥

साधुकृद्भिर्यजमानं संगायतेति संप्रेष्यति ।

एवं सदा संप्रेष्यति ॥ १६ ॥

संस्थितयोरारख्यातयोः संप्रेष्यति वीणागणकिन इति युधिष्ठिरादिभिस्तुल्यमिति कृत्वेन संगायतेति । एवमुक्तप्रकारेण संप्रेषः ॥ १६ ॥

सायं धृतिषु हूयमानासु इत्यजिना इत्य-

युध्यथा इत्यमुं संग्राममहन्नित्यदो

वीर्यमकरोदिति राजन्यो वीणागाथी

गायति ॥ १७ ॥

धृतिषु हूयमानासु राजन्यो वीणागाथी इत्यजिना मांघ्रादिभिस्तुल्य एव शत्रुं जितवान् युद्धं कृतवान् संग्रामं कृतवान् इत्यादि ॥ १७ ॥

नित्यं सायं सायं धृतीर्जुहोति । प्रातः

प्रातरिष्टिभिर्यजते । नित्यं पारिप्लवं

भौवन्यवं च नित्यम् । वीणागणकिनौ

ब्राह्मणराजन्यावेष्टीनामपवर्गाद्गायतोऽप-

वृत्तास्विष्टिषु ताभ्यां शतमनोयुक्तं च

ददाति । शते चानोयुक्ते चेत्येकेषाम् ॥ १८ ॥

नित्यमिति वचनादहरहः सायं प्रातर्धृतिर्होमादि । एवमेतानि सावित्रादीनि संवत्सरं कर्माणि क्रियन्ते (आप० श्रौ० २०-७-२) इत्यापस्तम्बोक्तिः । संवत्सरमित्यन्तसंयोगे द्वितीया, इति वचनात्संवत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । अपवृत्तास्विष्टिषु ताभ्यां वीणागाथिभ्यां शतमनोयुक्तं रथं च दद्यात् । शते चानोयुक्ते चेत्येके शाखिनः पठन्ति ॥ १८ ॥

त्रिंशत्मास एष संवत्सरो भवति ॥ १९ ॥

एवं सावित्रेष्ट्यादि गृह एवान्वहं संवत्सरं गानान्तानि क्रियन्ते । सावनाच्चान्द्रमा-
सोक्तस्याऽऽर्गामिन्या वैशाखपौर्णमास्या उपरिष्टादमावास्याया उर्व्वमपि सावित्रेष्ट्यादीनि ।
एष संवत्सरो त्रिंशन्मासात्मको वर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उर्व्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं बध्नाति ॥ २० ॥

संपूर्ण एकादशमासे तृतीयाप्रभृति । अश्वत्थमये गृहे काष्ठे पडीरा(टीर)शंको-
र(ङ्काव)श्वं बध्नन्त्यश्वपरिचारकाः ॥ २० ॥

तस्मै वद्धाय यवसमाहरन्ति ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥

यद्यश्वमुपतपद्विन्देदाग्नेयमष्टाकपालं

निर्व्वपेदिति ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वप्रायश्चित्तानि ॥ २२ ॥

यानि ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वप्रायश्चित्तानि तान्यापस्तम्बोऽपि सूत्रयामास—‘यद्य-
श्वमुपतपद्विन्देदाग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेत्सौम्यं चरुं सावित्रमष्टाकपालम् । पौष्णं चरुं यदि
श्लोणः । रौद्रं चरुं यदि महती देवताऽभि मन्येत । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेन्मृगा-
खरे यदि नाऽऽगच्छेत् । यद्यधीयादग्नेयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्य आज्य-
भागः । यदि वडवामधीयात्प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं वा । यदि नश्येद्वायव्यं
चरुम् । यदि सेनाऽभीत्वरी विन्देतेन्द्राय यजेत एकादशकपालम् । यदि प्रसहा(ह्याऽऽ)-
नयेयुरिन्द्राय प्रसह्यन एकादशकपालम् । यद्यन्धः स्यात्सौर्यं चरुमेककपालं वा । यदि
श्वभ्रेऽवपतेद्वैष्णवं चरुम् । यद्यविज्ञातेन यक्ष्मणा म्रियेत प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं
वा । यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्हन्येतास्य यज्ञः । अथान्यमानाय प्रोक्षेयुः’ (आप० श्रौ०
२०-८-२) इति ।

उपतपत्संतापकरो रोगविशेषः । श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लौण्यस्य त्वग्दोषस्य चिकित्सकः
पूषा । महती देवता रुद्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरादिना
पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्वत्वादौद्रयागेऽनुष्ठिते सति स्वकीयैव देव-
तया चिकित्सितत्वाद्गोरहितो भवतीत्यर्थः । मृगस्याश्वस्याऽऽखरः सुत्येऽहनि निवास-
स्थानं तत्राऽऽगमनाभावे वैश्वानरेष्टिं कुर्यात् । वडवां गर्दभीं वा भिन्नयेदारोहेद्वा ।
आज्यमेव भागो भजनीयं हविः । आज्यभागस्येपांशुयाज(ग)वत् । यदि वडवामारो-
हेत्समेद्वा प्राजापत्यं चरुम् । यदि सर्वत्र न दृश्येत वायव्यं चरुम् । यदि सेनाऽभीत्वरी
अभिगमनशीलो त्वारितगमनो वा, इन्द्राय यजेत । प्रसह्य बलेन नयेयुः, इन्द्राय प्रसह्य-

१ पटलः] महादेवरास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २२३

(ह)ने । यद्यन्धः सौर्यं चरुम् । यदि जीर्णं कूपे पतेद्वैष्णवश्चरुः । अविज्ञातेऽनेन
रोगेणेत्यविज्ञाते प्राजापत्यश्चरुः । अमित्राः शत्रवो यद्येनमश्वं प्राप्नुयुः । अन्यं तद्वपुः
वर्णं सवयसम् । मातृमन्तमित्यादिविशिष्टमानीय प्रोक्षेयुः । प्रजापतये त्वेति पृथिव्यै
त्वेत्यन्तेन श्लोणत्वाद्वा विहितप्रायश्चित्तं कृत्वोत्सृज्यान्यमानीयेत्यादि ॥ २२ ॥

अमावास्यायामुखा संभरति ॥ २३ ॥

एतस्य संवत्सरस्योत्तरेत्यापस्तम्बः । उत्तराऽमावास्या यस्यां महर्त्विज उद्गातुरानयनं
कृतं तत्प्रभृत्यागामिन्या वैशाखपौर्णमास्या उपरिष्टादमावास्यायामुखासंभरणादीनि । एष
संवत्सरश्चान्द्रमानेन । तस्याममावास्यायां प्रातः पवित्रेष्टिं कृत्वा बृहस्पतिपुरोहिता इति,
कृष्णाजिन उखार्थं पुरीषसंभरणं, काले सीद होतः स उ लोक इति । तिसृभिस्ति-
सृभी राजन्य इति वचनात् । चमस इति चतस्रो हुत्वा स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति
त्रीणि वैश्वदेवानि हुत्वा विरामः । ध्रौवसमाप्तिः । समाप्ते वीणागाधिभ्यां दानम् । इति
वैखानससूत्रम् । उखापचनादि यस्मिन्कस्मिंश्चिदिने । यस्मिन्कस्मिन्पर्वणि पञ्चपशु-
भिर्वायव्येन वा यजेत, इति ॥ २३ ॥

त्रैधातवीया दीक्षणीया ॥ २४ ॥

आगामिवसन्तेऽग्निवद्दीक्षणीया । यस्मिन्कस्मिंश्चित्पर्वणि महावीरकरणम् । आगामि-
वसन्ते प्रस्तोतुरानयनं हस्त्यश्वादिभिः । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दक्षिणावर्जं पूर्वमेव महि-
ष्युत्वाकरणस्थापनान्तं करोति, । माध्यंदिने सवित्रे प्रसव इत्यादि सावनीः सवित्सरे
समाप्ते सावित्रेष्ट्यादीति । आज्यं पशव इत्यादि आदितस्त्रैधातवीयां विधातुं दीक्ष-
णीया पत्नीसंयाजान्ता संतिष्ठते ॥ २४ ॥

दीक्षाहुतिकाले त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति ।

चत्वार्यौदग्रहणानि ॥ २५ ॥ अग्निना तपोऽन्व-

भवाद्तथौदग्रहणानि । स्वाहाऽऽधिमाधीताय

स्वाहेति वैश्वदेवानि । सप्ताहमन्वहमौदग्रहणैर्वैश्व-

देवैश्च प्रचरति ॥ २६ ॥ सोऽयं दीक्षाहुतिकालो

त्रिष्टुप् उत्तरोत्तराणि वैश्वदेवानि भवन्ति ॥ २७ ॥

सर्वाण्युत्तमेऽग्निं हूयन्ते ॥ २८ ॥

उत्तरेण बहिः प्राग्देशमिन्यादि अहवनीयमुपोपविशतीत्यन्तं कृत्वाऽऽकृत्यै प्रयुज्ये ।
इति चत्वार्यौदग्रहणानि हुत्वा वाचाम० इति चतस्रः स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि
वैश्वदेवानि हुत्वा विराम इति भाष्यवृत् । श्रोभूते प्रथमायां चत्वार्यौदग्रहणानि वा हुत्वा
वाचाम इति केचित् । उत्तरेषु न वाचाम इत्येके । काय स्वाहा इति त्रीणि वैश्वदेवानि ।

एवं द्वितीयायां, अदित्या इति त्रीणि । तृतीयायां सरस्वत्येति त्रीणि । चतुर्थ्यां पूष्ण इति त्रीणि । पञ्चम्यां त्वाष्ट्र इति त्रीणि । षडुत्तमेऽहन्यौद्रहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम् । षडहमाग्नावैष्णवेन प्रचरति । सप्तम्यामाग्निक्वा त्रिहविषेति वाजसनेयकम् । (आप० श्रौ० २०-८-११) इत्यापस्तम्बः । सप्तमेऽहनि दीक्षारम्भश्चेदुपेक्षायां चौद्रहणानि हुत्वा वाचा म इति पञ्चमम् । अनभ्यासपक्षे मनसा म इति हुत्वाऽऽकृतिमग्निमिति षडाग्निकीः, विश्वदेवस्येति पूर्णाहुतिः । विष्णवे स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिः । आदिषु त्रिषु पुरस्तादन्ते च स्वाहाकार उत्तम एवान्या आग्निकीः, अहन्यहनीति केचित् । चत्वार्यौद्रहणानि हुत्वा सप्ताहं यजमानस्य भोजनम् । क्षारलवणवर्जनं, व्रतस्या (स्य) प्रवृत्तत्वात् । अथवा षडहमाग्नावैष्णवेन । त्रैधातवीया सप्तमेऽहनि । आग्निक्वा त्रिहविष्क [या] ॥ २९ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

भुवो देवानां कर्मणेति कृष्णाजिनमारोहन्तमृत-
दीक्षाभिरभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

भुवो देवानामिति पथ्याऽसीति पूर्वत्रानुषज्यते । वसुभिर्देवेभिः, दीक्षयामीत्यन्तम् । पथ्याऽसि रुद्रेभिः पथ्यास्त्वाऽऽदित्येभिः पथ्याऽसि विश्वेभिः पथ्याऽस्यङ्गिरोभिः, इत्यादि । इमां धियमिति कृष्णाजिनमारोहन्तं यजमानमभिमन्त्रयते । अहं दीक्षाभिर्यादिधासित्यन्तम् । यत्प्राङ्मुष्टीकरणात्कृत्वोखाप्रवृज्जनम् । गतश्रीत्वास्मिर्मन्थ्येन पचन्तीति ॥ २९ ॥

आ ब्रह्मज्जि बीजमिति जातमुख्यमुपति-
ष्ठते ॥ ३० ॥

आ ब्रह्मन्० जज्ञि बीजम्० । इत्यनुवाकाभ्यां जातमुख्यमुपतिष्ठते । प्राकृतस्य निवृत्तिः ॥ ३० ॥

विसृष्टायां वाचि बीणागणकिनः ॥ (ख० ५) ॥
देवैरिमं यजमानं संगायेति संप्रेष्यति ॥ ३१ ॥

विसृष्टायां वाचि यजमानो व्रतं कृणुतेत्युक्ते संप्रेष्यत्यध्वर्युः । बीणागणकिन इत्यादि, इन्द्रतुल्य इति गायन्ति ॥ ३१ ॥

वसतीवरीषु प्रहियमाणासु जघन्यं देवैः संप्रे-
ष्यति । प्रजापतिना सुत्यासूदवसानायायाम-
न्तः ॥ ३२ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २२५

एवं सदौपवसथात् । प्रजापतिना सुत्यास्ववभृथोदः नीयानूबन्धोदवसानीयास्विति देवैरन्ततः (आप० श्रौ० २०-८-१७) इत्यापस्तम्बः । एवमौपवसथात् । अग्नि-
वह्नीक्षापरिमाणं व्यहपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । केचिद्द्वादशाहवह्नीक्षोपसदौ । तदा शिशिरे
दीक्षान्त इत्याद्यत्र तिस्रो दीक्षाः । षडुपसदः । यदहः प्रयायादित्यादि गार्हपत्यचिह्नि
कृत्वा प्रायणीयं प्रचर्य वेदिमानम् ॥ ३२ ॥

द्विस्तावा वेदिः । एकविंशोऽग्निः ॥ ३३ ॥

वेदिकाले द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावोऽग्निरैकविंशो वा (आप० श्रौ० २०-९-
१) इत्यापस्तम्बोऽपि सूत्रयामास । वेदिकाले द्विगुणां प्राकृत्या वेदिं करोति ।
द्विकरण्या वेदिमानम् । त्रिंशद्दङ्गुलस्य चतुरश्रस्य वाऽक्षयारज्जुः । स
प्रक्रमः । त्रिस्तावोऽग्निः पुरुषस्य त्रिकरणी । पुरुषस्थानीया प्रमाणं तिर्यक्द्विकरण्या-
यामस्तस्याक्षयारज्जुस्त्रिकरणी एवं पुरुषस्य त्रिकरणी, आत्मचतुर्थीशेन चतुर्भागीया,
तस्यार्धेन तत्पादाः पञ्चमभागेन पञ्चभागीयास्तदर्धेन पादेषुका गार्हपत्यचितेः प्रकृतिवद्
धिष्णिन्यानां च । प्रायणीयां प्रचर्य वेद्यग्नी शौल्वेन मत्वा मन्त्रेण वेदिं मत्वा प्रायणीय-
ध्रुवादित्यादि । सोमक्रयणकाले गवा ते० तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनसहस्रं ते
क्रीणानि । त्रिरात्रपर्याप्तसोमफलयोः क्रयः । आतिथ्यया प्रचर्योऽग्निमानादि । चितः स्थ०
सं ते पया५ सि० इति सिकताव्यूहनम् । आतिथ्याया ध्रुवादित्यादि तर्ह्यग्निवदौप-
वसथ्यात् । अहरहर्देवैरिति वीणागायिनः सायंकाले [गायेयुः] । यूपच्छेदनकाले-
एकविंशतिं यूपान् । राज्जुदालोऽग्निष्ठः श्लैष्मातकः । तत्रिवैलैः (दुभयतः) पौतुद्रवौ ।
बैलवाः षट् खादिराः षट् पालाशाः षट् । एकविंशत्परत्नयः सर्वे । पालाशा उपश-
यपात्नीवतविशाला यूपाः प्राकृतपरिमाणा औपवसथ्येऽहनि ॥ ३३ ॥

वैश्वानरीयेण प्रचरति ॥ ३४ ॥

अग्निगुणको वैश्वानरः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३४ ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्ताया-
ष्टाकपाल इति दशहविष५ सर्ववृष्टयामिष्टिं
निर्वपति ॥ ३५ ॥

शाखाहरणादि प्रसूनमयं बर्हिर्वैश्वदेवपर्ववत्परिस्तरणं, षट्पञ्चाशत्कपालानि चतस्रः
स्थाल्यः । निर्वापणकाले-अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्ताय जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैष्माय० विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशे-
भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो जु० मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभ्यामेकविंशत्यां वैराजाभ्या५
शारदाभ्या५ यस्य वृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्राय हैमन्तिकाय जुष्टं० सवित्र

आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय जुष्टं० अदित्यै विष्णुपत्न्यै जु०
अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० अनुमत्यै जुष्टं० काय जुष्टं० इत्यादि उत्करे त्रिनिनीय यथा-
भागमित्यादि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहकर्म निष्टपनादि कामधुक्ष० मित्रावरुणाभ्यामानु-
ष्टुभ्यामेकविंशभ्यां वैराजाभ्यां शारदाभ्यां हविरिन्द्रियामितिनिगमाः । पिण्डं कृत्वा
व्यावर्तध्वमिति त्रिः । अथवा व्यावर्ध्वमिति चर्वथान् व्यावर्तध्वमिति पुरोडाशान् व्याव-
र्तथामिति पुरोडाशौ । अधिश्रयणादि । परिधीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसीति नास्ति, कस्त्वेत्य-
स्यामिष्टौ । तेषां प्रत्याम्नायः । अस्य यज्ञस्येति त्रिष्वप्यनुषङ्गः । नात्रामुष्मा इति कायस्य
नामग्रहणं कायानुब्रूहि कं यज । एककपालधर्मेण प्रचारः । मधुश्च स्वाहेत्यादि ब्राह्मणत-
र्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३५ ॥

समिद्धिशामिति याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ३६ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ३६ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनत्विति परिधी-
न्युनक्ति ॥ ३७ ॥

गतम् ॥ ३७ ॥

रथवाहने हविर्धाने राज्जुदालमग्निष्टमेकविंशत्य-
रत्निं संमिनोति ॥ ३८ ॥

षसौर्धाराऽग्निवत् । हविर्धानप्रवर्तनकाले रथवाहने हविर्धानार्थं भवतः । रथवाहनसं-
मर्थे अनसी । यूपसंमानकाले राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निमग्निं मिनोति ॥ ३८ ॥

पौतुद्रवावभितो भवतः ॥ ३९ ॥

पौतुद्रवौ देवदारुमयौ दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ३९ ॥

त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः । त्रयो बैलवाः
पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतो बैलवानेक उत्त-
मान्तसमामनन्ति पालाश उपशयः ॥ ४० ॥

इत्येवमादिव्यत्यासेन मानम् । तत उपशयनिधानम् । अग्नीषोमीययागः ॥ ४० ॥

चतुष्टय्य आपो दिग्भ्यः समाभृता वसतीवरीर्गृह्णाति ॥ ४१ ॥

ततः सुब्रह्मण्यान्ते चतुष्टय्य इत्यादि देवयजन एव पशुपुरोडाशादिदेवसुवां हवींषि,
याजमानस्येत्यत्र । सुब्रह्मण्यान्ते वीणावादी प्रजापतितुल्य इति गायति ॥ ४१ ॥

श्वोभूते प्रतायते चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो गोतमचतुष्टोमयोः

पूर्वः ॥ ४२ ॥ पशुकाल एकादशिनान्पशूनुपाकरोति ॥ ४२ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २२७

महारात्रे बुद्ध्वा गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वम् । ध्रुवां प्रयुज्याग्निष्टोमवत्षोडशिपात्रं, हृदे त्वेत्यूहः । पर्याप्तमुपावहृत्य, अग्निं युनज्मीत्यादिसर्वमग्निष्टोमवत् । पशुकाल आग्नेयं सवनी-
यपशुमैकादशिनान्वा ॥ ४२ ॥

दाक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्मणानां
दिक्षुविच्चाद्भूमेः सेनाभ्यः पुरुषेभ्यश्च । तद्व्यहे
समशः प्रतिविभज्यान्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते यद्ब्राह्मणानां दिक्षु न्याय्यधनं यस्मिन्नश्च उत्सृष्टस्तत्प्रभृति संचितं
धनं व्यहे समशोऽन्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

प्राचीं दिशमध्वर्यवे दाक्षिणां ब्रह्मणे प्रतीचीं
होत्र उदीचीमुद्गात्रे ॥ ४४ ॥

प्रागादिदिग्धनमध्वर्युवादिभ्यः क्रमाद्ददाति ॥ ४४ ॥

अपि वा प्राचीं होत्रे । प्रतीचीमध्वर्यवे । एतदे-
वान्वायन्ति होत्रकाः ॥ ४५ ॥

अपि वेति पक्षान्तरप्रदर्शनार्थम् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—महिषीं ब्रह्मणे ददाति ।
वावातां होत्रे । परिवृत्ती(क्ति)मुद्गात्रे । पालाकिलीमध्वर्यव इति विज्ञायते(आप० श्रौ० २०
१-१०-१२) इति । महिषीं ब्रह्मणे ददातीति वचनात्तासामपि धनं ददातीत्यर्थः ।
अग्निदक्षिणाऽध्वर्यवे कल्याणीरित्यादि ॥ ४६ ॥

पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (ख० ६) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विषाणाप्रासनान्ते यज्ञायज्ञीयेऽग्निष्टोमसान्नि वर्तमाने चतुष्टय्य आप इत्यादि वसती-
वरीर्गृह्णाति । एकया प्रस्तुतमित्यादि पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते परिसमाप्यत
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-

न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====
अथ चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अभित आहवनीयः षट्त्रिंशत्तमुपतल्पान्मिन्वीत ॥ १ ॥

न सख्यविसर्गः परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकमियन्ति, पत्नीनां पत्न्येजनार्थम्(?) । समिधमा-

हृत्याऽऽदधाति । एवमन्तमहः । तत्र विशेषः—हार्यो(रियो)जने श्वः सुत्यमिति प्रैषो बहवृचम-
तात् । सूक्तवाक इत्यापस्तम्बमते । तच्छ्रुत्वाऽऽशीष्टश्चापि प्रेण्यति । प्रजाप्रतिनां तुल्य
इति गानम् । एवं कृतेऽस्तमिषे षट्त्रिंशत्तमुपतल्पन्मिन्वति ॥ १ ॥

अस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशत्तमुपतल्पनारुह्यै-
कस्मै स्वाहा इत्येतैरनुवाकैः स्वादिरैः सुवैः
सर्वा रात्रिमन्त्रहोमाञ्जुह्वति ॥ २ ॥ आज्यं
मधु तण्डुलान्पृथुकाह्णान् करम्भान् धानाः
सक्तून्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलाश्चाऽऽज्येना-
न्नेनेति ॥ ३ ॥ व्यत्यासं जुह्वत्ययुज आज्येन
युजोऽन्नेनान्ततो जुह्वति ॥ ४ ॥

ततो दक्षिणतश्चोत्तरतश्चोपतल्पनानासाद्य षट्त्रिंशदध्वर्यव उपाकृताः स्वादिरैर्दीर्घ-
दण्डैः सुवैः सर्वा रात्रिमन्त्रहोमाञ्जुह्वति । मधु मक्षिकम् । तण्डुला ब्रीहिभिर्निष्पन्नाः ।
पृथुकाश्चिपिटकाः । लाजा ब्रीहिप्रभवाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्भा आज्यमिश्रिताः
सक्तवः । धाना भर्जितयवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्टानि । मसूस्यानि, एते-
नैव नाम्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन सूषानिष्पातिः । प्रियङ्गुतण्डुलास्तु
हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमः । दशान्नानि जुहोति (तै०
ब्रा० ३-८-१४) इति । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—चतुष्टयमेके समामनन्ति । आज्येन
जुहोति लाजैर्जुहोति धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति । एकस्मै स्वाहा इत्येतेषामनुवा-
कानामयुज आज्येन युजोऽन्नेन । आज्येनान्ततः (आप० श्रौ० २०-१०-७)
इति । एकस्मै स्वाहेति प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमा अयुज अज्येन, द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठाष्टमदशमा युजोऽन्नेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्रैके प्रयुक्तानां प्रयोक्ष्यमाणानां च मन्त्राणामु-
पयोगः समामनन्ति ॥ ५ ॥ उषसे स्वाहेत्युषसि
जुह्वति व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टायाम् । उदेष्यते
स्वाहेत्युदेष्यति । उद्यते स्वाहेत्युद्यति । उदिताय
स्वाहेत्युदिते । सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा
इत्यन्ततो जुह्वति । अन्नपरिशेषान्निदधाति ॥६॥

एवमेताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वा । अन्येऽभ्यासे संस्थाने वाऽ-
नुवाकेनाऽऽज्येन । अनुवाकस्यान्ततः सर्वस्मा इत्यन्ततः । उषसे स्वाहेत्यादीनामेव

प्रयोगः । एकस्मा इत्यादि प्रागुषसे स्वाहा इत्यादि सकृद्धत्वा पूर्ववदाज्येनात्र । न च व्यत्यासेन भवति ।

(अथानेन-विभूर्मात्रेतित्रयोदशान्विहीत्यन्तानि अग्नये स्वाहेतीह धृतिः स्वाहेति न भूरसीत्सुतसर्गमन्त्रः, देवा आशापाला इति परिदानमन्त्रश्च । आदनाय स्वाहेत्युद्गावान्, अग्नये स्वाहेति पूर्वहोमान्, पृथिव्यै स्वाहेत्यन्तं हुत्वाऽग्नये स्वाहेति पूर्ववद्दीक्षाः । पृथिव्यै स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षां भुवो देवानामित्युद्गावाश्चतुर्दश पूर्ववदनुषज्यते दीक्षयामित्येताः पञ्च ब्रह्मणा चेत्यृतमेषामिति द्वे आदिष्टे अन्ते द्वे ऋचौ चतस्रो धृतयः । अर्वाङ्ग्यज्ञो भूतं भव्यमिति नव । आ मे ग्रहा इति सित्तः । अग्निना तपोऽन्वमषदिति चतुर्विंशतिः स्वाहाऽऽधि दद्म्यः अज्येताय० कृष्णाय० ओषधीभ्य० वनस्पतिभ्यो० मेषस्त्वा० कृष्याभ्यः स्वाहा० अम्भोभ्यः० नभोभ्यः० महोभ्यः० । नमो राज्ञे त्रयोदश । मयो भूर्दश । प्राणाय स्वाहा सिताय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहा दत्त्वते स्वाहा यः प्राणतो य आत्मदा० इति महिमानौ । आ ब्रह्म-ब्राह्मणो० द्वादश । जज्ञि बीजं पञ्च अग्नये समनमत्० संनमान्त्विति मन्त्रान्तः । वायवे समनमत्० अन्तरिक्षाय समनमत्० यथा वायुरन्तरिक्षेण समनमदेवं मध्यं भद्राः समनमन् । सूर्याय चन्द्रमसे वरुणाय साम्ने ब्रह्मणे राज्ञे रथाय प्रजापतये समनमदेवमिति सर्वत्रानुषङ्गः । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहा इति भूतभव्यौ । यदक्रन्दः प्रथमं० हविष्मानित्यनेनाऽऽज्येनानेन च व्यत्यासम्) एकस्मा इति रात्रिशेषं प्रागुषसि जातायां—उषस इति सकृत्, व्युष्ट्यै उदेष्यते, उद्यते उदिताय प्रज्ञातानन्नशेषान्निदधाति । एवं वर्तमाने प्रधानेऽवर्गुर्वसतीवरीः परिहृत्य पञ्चदोहादिधर्मदधिलोप उक्थ्यत्वात् । एका पलाशशाखा बाह्या पलशशाखा वेतसशाखाहरणादि सवनीयपरिस्तरणान्तम् ॥ ९ ॥ १ ॥

प्रतायत एकविंश उक्थ्यो महानाम्नी साम ॥ ७ ॥

महारान्त्रे बुद्ध्वा प्रतायत एकविंश उक्थ्यो महानाम्नी साम गायति ॥ ७ ॥

अन्तरेणाऽऽग्रयणोक्थ्यौ । लौकिकः सोममभिषुत्य । सुवर्णरजताभ्यां पात्राभ्यां महिमानौ गृह्णीतौ यः प्राणत इति सौवर्णेनाध्वर्युः पूर्वं गृह्णाति । य आत्मदा इति वा ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति राजतेनोत्तरं प्रतिप्रस्थाता ॥ ९ ॥

न त्वतिग्राह्यपात्रं ध्रुवां प्रयोज्य षोडशिपात्रं त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि, इति राजत-सौवर्णौ वायव्यौ । तूष्णीं परिप्लवादि । सवनीयपशूनां पात्रासादनकाले जुहा सह वैतसस्य कदस्य प्रयोगः । द्विचत्वारिंशद्वूपरशना द्विरशनो यूप इति । उपशयस्य द्वे

रशने । एवं चतुश्चत्वारिंशत् । नवत्यधिकशतत्रयं पशुरशनाः । एकोनविंशत्यधिक
पञ्चशतानि स्वरवः । तेषामेकः पूर्वमेव प्रयुक्तस्तेन सह प्रयोगः । एकोनपञ्चा
शदधिकपञ्चशतानि दर्भयुगलानि नवत्यधिकशतत्रयं कुम्भीः (मयः) ।
अश्वतूपरगोमृगाणां संहत्य हृदयशूलवपाश्रपणीनां कुम्भीवत्खाते तेषां चिह्नम् ।
हृदे त्वेत्यूहः (त्यहः) पर्याप्तमाहृत्याग्निं युज्यमीति शुक्रग्रहमाग्रयणं च
गृहीत्वा लौकिकसोमं तूष्णीमभिषुत्य लौकिकाद्भिः संयुत्य यः प्राणत इत्युपयामान्तेन
गृह्णाति । राजतेन य आत्मदा० इत्युपयामान्तेन सौवर्णेन सूर्यस्त इति पूर्वं साद-
यति । चन्द्रमास्ते महिमा इत्युत्तरमुक्थ्यादि उक्थ्यवदेव परिध्यञ्जनादिपरिमारजयति धारे-
त्यादिविप्रुद्धोमान्तं कुर्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

आयुर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता
विभावसुः । दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदि-
न्तमो मत्सर इन्द्रियो रस इत्यश्वस्य ग्रीवामु
सौवर्णं रुक्मं प्रतिमुञ्चते ॥ १० ॥

शोभनं निष्कमाभरणविशेषमश्वस्य ग्रीवामु कण्ठे बध्नाति ॥ १० ॥

इयेनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति
मा संपारयेत्यश्वस्य बालधिमन्वारभन्ते ॥ ११ ॥

अश्वस्य पुच्छमन्वारभ्य सर्पन्ति नवागग्रेगा, हिरण्येन स्तोत्रोपाकरणम् । आस्तावदेशं
गत्वा हिरण्यकशिपुमुद्गातारमपरुध्य निर्वाप्त्योद्गाता रथमश्वं वृणीते ॥ ११ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यश्वमन्वारभ्य बहिष्पव-
मानः सर्पन्ति आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वा-
जीति वा । उद्गातारमपरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते ।
वडवा उपरुन्धन्ति । ता यदाभि हिं करोति स
उद्गीथः । यत्प्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीथः ।
उदगासीदश्वो मेध्यो यज्ञिय इति जपति । शतेन
शतव(प)लेन च निष्केण शतमानेन वोद्गातार-
मुपशिक्षे(क्ष्ये)मां देवतामुद्गायन्तीमनूद्गायेत्यु-
द्गातारमाह ॥ १२ ॥

अग्निर्मूर्धेत्यापस्तम्बः । अश्वमन्वारभ्य-अन्वारम्भः स्पर्शः । बहिष्पवमानः सर्पन्ति
प्रसर्पकाः । अश्वं वडवासमीपे धारयन्ति । वडवां प्रति हिं करोति चाश्वस्तदुद्गानमश्वं

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २३१

प्रति वड्वा यदभि हिंकुर्वन्ति तदुपगानम् । शतेन गवां शतपलपरिमाणेन निष्केण ।
निष्क आमरणविशेषः । शतपलानि शतमुवर्णानि निष्कानि(णि) याचयित्वा—उर-
गासीदित्युक्त्वा याचते । ततः संप्रेष्यति । इमामिति तेन शतपलेन बहिष्पवमानमुपा-
करोति बर्हिषि प्रत्याम्नायः ॥ १२ ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाखयाऽश्वं
तूपरं गोमृगमित्यग्निष्ठ उपाकरोति ॥ १३ ॥

उपाकृतायेत्यन्तः । पारिव्ययणमुपशयान्तानामग्निष्ठवर्ज्यानाम् । नव नव स्वरवः । अष्टा-
दशार्थानां दशाधिकशतद्वयसंख्याविशिष्टाने(नामे) कोनत्रिंशच्छतानामारण्यपश्वर्यानां,
तान्स्वरूपनग्निष्ठ उपगृह्णाति । अथाश्वादीनां स्नपनम् । इषे त्वेति । बर्हिषादाय उप-
वीरसीति वेतसशाखां, उपो देवान्प्रजापतिरित्यन्तयोः स्थाने नमो राज्ञे० मयि धेही-
त्यन्तमुक्त्वा प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यश्वम् । उपाकृताय स्वाहेति बर्हिषि
निधाय, अन्यआ(दा)दाय तेनैव मन्त्रेण वेतसशाखया सह प्रजापतये त्वेत्यादि तूपर-
गोमृगौ । अश्वः प्रसिद्धः । तूपरः शृङ्गारहितोऽजः । गोमृग आरण्यगोः पतिः ॥ १३ ॥

पुक्षशाखाभिरितरान्पशून् ॥ (ख० १७) ॥ आग्नेयः
कृष्णग्रीवः पुरस्ताल्ललाटे सारस्वती मेघधस्ता-
द्भस्त्योः (त्सक्थ्योः) सावित्री बाह्वोः सू(सौ)
र्ययामौ पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोमशसक्थ्यौ सक्थ्योः ।
शित्तिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । धात्रे पृषोदर उदरे
वायव्यः श्वेतः पुच्छ इत्यश्वे पर्यङ्ग्या(ग्न्या)-
न् ॥ १४ ॥

अथोपाकरणादिसंस्कारार्थं बहवोऽध्वर्यवो भवन्ति । विप्रतिषेधाद्वि(द्वे)त्युत्तरेषां
त्रयाणामेकैकोऽध्वर्युः । ग्राम्यानारण्यानपशूनुपाकरोति । अश्वे निश्चलेऽथ पर्यङ्ग्यान् ।
प्रोक्षणादि संस्कृते यूपस्थानीय उपाकरोति ॥ १४ ॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यष्टादशिनः ॥ १५ ॥

नव नव प्रतिविभज्येन्द्राग्नदशमानेके समामनन्ति, (आप० श्रौ० २०-११-१)
इत्यापस्तम्बः । अष्टादशसंख्याकानां पशूनामेकैकः संप्रातः ॥ १५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः
सावित्राः सारस्वत्यो वत्सतर्यः पौष्णाः श्यामाः
पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृ-
थिव्या उक्ताः संचरा एताः ॥ १६ ॥

कृष्णो वर्णो ग्रीवायां यस्य च्छागस्यासौ कृष्णग्रीवः । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । श्यामाः श्यामवर्णाः । पृश्निः शुक्लभिन्दुचितश्चित्रवर्णः ॥ १६ ॥

ऐन्द्राग्राः पृश्नयो मारुताः कृष्णा वारुणाः काया-
स्तूपराः । अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते ।
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो वाष्कान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः
सावातान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सःस्पृ (मृ)
ष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टानुक्ताः संचरा
एताः ॥ १७ ॥

ऐन्द्राग्राः प्राशृङ्गा ऐन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः
पितृभ्यः सोमवद्भ्यो बभ्रून्धूम्राननूकाशान्पि-
तृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धूम्रान्वभ्रूननूकाशान्पि-
तृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनूकाशान्वभ्रून्धूम्रान् । रोहि-
ताः स्रैयम्बकाः । कृष्णाः पृषन्त इत्येके । श्वेता
आदित्या उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्रा बहुरूपा
वैश्वदेवाः प्राशृङ्गाः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः
श्वेताः सौर्या इति चातुर्मास्याश्च पशून्समशः
प्रतिविभज्येतरेषु यूपेषूपाकरोति ॥ १८ ॥
सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविति द्वंद्विनः
पशून्यथासमाम्नातमग्निष्ट एवोपाकरोति ॥ १९ ॥

अश्वे तेषां नियोजनम् । केचिदग्निष्ट एव नियोजनं पर्यङ्गचानामपि आग्नेयं कृष्ण-
ग्रीवमित्यादि नासिकयो (नासिकापुटयो) मूर्धल्ललाटमिति स्मृतिमात्रमेव । पृष्ठशा-
खया—अग्नये त्वा जुष्टं उत्तरेषां स्वीयं स्वीयं बर्हिषि चाऽऽदायान्यं चलं ललाटस्य
पूष्णे त्वेति शिरोदेशस्येन्द्राय पूषभ्यां बाहोरग्नये त्वा सक्थ्योः, त्वष्ट्रे त्वा० पृष्ठे
श्वेतपृष्ठौ पशू । बृहस्पतये त्वा पार्श्वयोः सूर्याय त्वा० यमाय त्वाऽधस्तात्, धात्रे
त्वा० पुच्छे (च्छस्य) सूर्याय त्वा० पर्यङ्गचाश्लगाः । उत्तरा अष्टादशिनो नव नव
विभज्यावशिष्टयूपेषु रोहित इत्याद्या अग्निष्टस्योत्तरे नव । अग्निष्टस्य दक्षिणेऽप्येवं
व्यत्यासेनोपाकरणक्रमः । ऐन्द्राग्नदशम इत्यापस्तम्बेऽपि विकल्पः शाखान्तरमताम्नाना-
द्विकल्पस्तस्य । अस्माकं तु नित्य एकस्मिन्गणे रोहितो लोहितः पुच्छैर्निर्वापः शिव-
दिर्वापः (?) धूम्ररोहितोऽस्पष्टलोहितः कर्कन्धुरोहितो बदरफलवर्णः । एतान्प्रजापतये त्वा० ।
पशूः पाण्डुरकपिलः । अरुणबभ्रू रक्तकपिलः । शुक्लबभ्रूरितशुकसमानवर्णः । रुद्राय

त्वा० । श्येतोऽरक्तकर्णः । श्येताक्षोऽरक्तदृष्टिः । श्येतग्रीवः प्रसिद्धः । पितृभ्यस्त्वा० ।
 कृष्णा वशा वन्ध्या गावस्तिस्रः । वरुणाय त्वा० श्वेतवशास्तिस्रः । सूर्याय त्वा०
 धूम्रललामा धूम्रपुच्छाः । तूपराः शृङ्गहिनाः । मित्राबृहस्पतिभ्यां त्वा० । पृश्नि-
 र्नानावर्णः शुक्ल इत्येके । तिरश्चीनपृश्निः, तिर्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्णः । एतेनोर्ध्वपृश्निर्व्या-
 ल्यातः । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं० । फल्गूर्लवणवर्णो बदरफलवर्णः पाटलवर्णो वा । लोहि-
 तोर्णा लोहितलोमा । बलक्षी लोहिताक्षी (श्वेताक्षी वा) सरस्वत्यै त्वा० । पृषती
 चित्रवर्णा । स्थूलपृषती अनल्पचित्रा । शुद्रपृषती अत्यल्पचित्रा । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 श्यामास्तिस्रो वशाः । ईषद्रक्तकृष्णाः । पूष्णे त्वा० । रोहिणीगीरोचनवर्णाः ।
 मित्राय त्वा० । अरुणललामाः संध्यावर्णपुण्ड्राः । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा० ।
 शितिबाहुः । बाहोरेकदेशे श्वेतत्वं यस्य अन्यतः प्रथमादन्यत्र बाह्वेकदेशे श्वेतत्वं
 यस्य सः । समन्तः सर्वतः बाह्वोः श्वेतत्वं यस्य सः । इन्द्रावायुभ्यां० । शितिरन्ध्रो
 रन्ध्रेषु श्वेतः । अन्यत एकस्मिन्नन्ध्रे श्वेतत्वम् । समन्तः सर्वरन्ध्रेषु श्वेतत्वम् । मित्रावरुणा-
 भ्यां त्वा० । शुद्धवाल ईषच्छुक्लवालः सर्वशुद्धवालः स्फटिकसदृशवालः । मणिवालः
 शुक्लाशुक्लवालः । अश्विभ्यां त्वा० । शिल्पा नानावर्णास्तिस्रो वशाः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 श्येनीः कुमदसंनिभाः । परमेष्ठिने त्वा० । श्यामललामाः श्यामपुण्ड्राः । सोमापू-
 षभ्यां त्वा० । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा वामनो ह्रस्वः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा० ।
 शितिककुत् श्वेतककुत् । शितिपृष्ठ उक्तः । शितिभसत् श्वेतजघनः । इन्द्राबृहस्प-
 तिभ्यां त्वा० । शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुः । इन्द्राविष्णुभ्यां० । सिध्माः सिध्मलाङ्गाः
 पादे सिताः सिध्मारुयारोगयुता वा तहैस्तेओडुपत् । कर्णास्तिस्रस्तादृश्यो वशाः । विश्व-
 कर्मणे त्वा० । पृषोदराश्वित्रोदरा धात्रे त्वा० । श्वेतललामाः श्वेतपुण्ड्राः, इन्द्रापूषाभ्यां
 त्वा० । कर्णाच्छिन्नकर्णा यमाय त्वा० । श्वितिङ्गाः श्वेताङ्गाः श्वेतभे(पा)दा वा सोमाय
 त्वा० । नकुला नकुलवर्णा अग्नये यविष्ठाय त्वा० । रोहिणीर्लोहितवर्णा वसुभ्यस्त्वा० ।
 अरुणा अरुणवर्णा अदित्यै त्वा० । द्विवर्षा रुद्रेभ्यस्त्वा० । बभ्रुललामा श्वेतपुण्ड्राः
 कपिलाः सोमेन्द्राभ्यां त्वा० । शुण्ठा अल्पकाया विष्णवे त्वा० । अधीलोगवर्णाः
 कर्णोपरि प्ररूढकर्णा विष्णव उरुक्रमाय त्वा० । उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । लप्सु-
 दिनो लम्बमानपुच्छः । पञ्चाव्योऽर्धतृतीयवर्षा आदित्येभ्यस्त्वा० । त्रिवत्सास्त्रिवर्षा अङ्गि-
 रोभ्यस्त्वा० । गौरललामा गौरपुण्ड्रा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा० । शितिपृष्ठा इन्द्राय राज्ञे
 त्वा० । शितिककुद इन्द्रायधिराजाय त्वा० । शितिभसद इन्द्राय राज्ञे त्वा० । तुर्यैह्यः
 सार्धचतुर्वर्षाः सार्धेभ्यस्त्वा० । षष्ठौह्यश्चतुर्वर्षा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । कृष्णललामा
 अग्नेन्द्राभ्यां त्वा० । रोहितैता लोहितश्वेता अदित्यै त्वा० । कृष्णैताः कृष्णश्वेता
 इन्द्राण्यै त्वा० । अरुणैता अरुणश्वेताः संध्यावर्णाः कुह्वै त्वा० । धेनवो नवप्रसूता

राकायै त्वा० । अनङ्गाहः शकटवाहाः । सिनीवाल्यै त्वा० । रोहितललामा लोहित-
पुण्ड्रा अग्राविष्णुभ्यां त्वा० । पिशङ्गा गोरोचनवर्णाः सोमाय त्वा० । सारङ्गाः सोमाय
राज्ञे त्वा० । नभोरूपा आकाशवर्णाः पर्जन्याय त्वा० । अजा मल्हा गलस्तना इन्द्रायै
त्वा० । मेघ्य आदित्येभ्यस्त्वा० । मालङ्गा महाकाया द्यावापृथिवीभ्यां त्वा० । कृष्ण-
ललामा वरुणाय त्वा० । रोहितललामा वरुणाय राज्ञे त्वा० । अरुणललामा वरुणाय
रिशदासे त्वा० । शिल्पा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । पृश्नयः सर्वदेवता येषां ते
सर्वदेवत्याः सर्वाय त्वा० । एवं सर्वत्र । संज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधान्न सर्वनामकार्यम् ।
सर्वाभ्यो देवताभ्यस्त्वा० । श्वेतललामा ऐन्द्रासूराभ्यां त्वा० । अत्र रोहितप्रभृति त्रयाणां
त्रयाणां प्रत्येकमुपाकरणं कार्यम् । अष्टादाशिनो नव नव प्रतिभिज्योपाकरणं करोत्येव-
मारण्यानाम् । तान्यूपान्तरालेषु धारयन्ति । दश दश प्रायश आरण्यानां ये
दुर्ग्राह्याः पुरुषमृगकिंनरसिंहादयस्तान्, चित्रं प्रतिकृतिं (वोहिरुय) वा विधायोपाकरणा-
द्युत्सर्जनान्तं कुर्यात्, इति कठसूत्रम् । यूपान्तरालेष्वारण्यान्पशून्बन्धनोपायेन बध्नीयुरिति
मानवकल्पसूत्रम् । नाडीषु मशकान् । करण्डेषु सर्पान् । पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् ।
कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् । जालेषु पक्षिणः । कारेषु (रासु) हस्तिनः । नौषु चोदकानि ।
यथार्थानतिराणि । ये पशवो येन येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति तेन तेनोपायेन स्थाप-
नया इति तात्पर्यार्थः ।

अत्र येषामारण्यानां पशूनां पदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमानिरुक्तनिघण्टुव्या-
करणवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः । अष्टादाशिनानुपाकृत्याऽऽरण्यानुपाक-
रोति—सूकरो वराहस्तं बर्हिभ्यां ह्रस्वशाखया च इन्द्राय राज्ञे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यु-
क्त्वा । कृष्णः कृष्णमृगः, वरुणाय राज्ञे त्वा० । ऋश्यः शृङ्गी मृगः, यमाय राज्ञे
त्वा० । गवयो गोपश्वाकृतिः सास्त्रादिरहितः, ऋषभाय राज्ञे त्वा० ।
गौरोऽत्यन्तश्चेतमृगः शार्दूलाय राज्ञे त्वा० । मर्कटो वानरः पुरुषराजाय
त्वा० । वर्तिका चटकासदृशा । टिट्ठिभः क्षिप्रः श्येनाय त्वा० । क्रिमिः (कीटः)
गोमेयवृत्तिर्गोमयपिण्डकारी नीलंगवे त्वा० । कुलुङ्गो दंष्ट्रामृगः कटु-
स्वनः सोमाय राज्ञे त्वा० । शिशुमारो ग्रहो जलचरः सिन्धवे त्वा० । हस्ती गजो
हिमवते त्वा० । मयुः किंनरः किंपुरुषो वा प्रजापतये त्वा० । ऊलो मण्डूकः सर्पो
वा । हलीक्ष्णस्तृणहंसकः । हरितचटक इत्यन्ये । वृषदंशो मार्जारः । एते त्रयो
धातृदेवत्याः । प्रत्येकं धात्रे त्वा० । एवं सर्वत्र । शारिः शुक्रस्त्री पुरुषवाक् सरस्वत्यै
त्वा० । शुक्रः श्वेतः पुरुषवाक् सरस्वते त्वा० । आरण्योऽजः शरभः । नकुलः प्रासिद्धः ।
शका मक्षिका, पूष्णे त्वा० । क्रौञ्चो दारुणरवः । खञ्जरीटो वा । वाचे त्वा० ।
ह्र(ज)षो जषवत्तुण्डो मकरः अपानपत्रे त्वा० । नक्रो दीर्घतुण्डो ग्रहः । मकरः पर्य-

स्तत्तुण्डो ग्रहः कलीकयो बहुपान्मत्स्यः । अकूपाराय त्वा० । पैङ्गराजो भरद्वाजो
रक्ताक्षः, वाचे त्वा० । कुषातिकः समुद्रकाकः । आरण्यकुक्कुटो वा । भगाय त्वा० ।
आती कुरङ्गी । वाहसः पृष्ठे क्षुल्लकशङ्खवाही जन्तुः । दर्विका जलपक्षी । वायवे
त्वा० । चक्रवाको दिवाविहारी दिग्भ्यस्त्वा० । अजगरो महोरगो बलाय त्वा० ।
आखुर्मूषकः । सृज्या कृष्णमहिषः । नीलमाक्षिका वा जीवजीविका । शयण्डकः कृक-
लासः । वृक्षगोधा वा शर(ल)भो वा । मित्राय त्वा० । असितः कृष्णसर्पः, मृत्यवे
त्वा० । स्वजः पललं बिलादिषु यत्स्वयमेव जायते तत्स्वेदजः श्वेतसर्पो वा नानापदो
वा । मन्यवे त्वा० । कुम्भानसः स्वापशीलः सर्पः । पुष्करसादोऽहिराजः पुष्करसर्पो
वा भ्रमरो वा । लोहिताहिलोहितसर्पः । त्वष्ट्रे त्वा० । वाहसोऽल्पसर्पः प्रतिश्रुत्कायै
त्वा० । पुरुषमृगो नरमुखमृगश्चन्द्रमसे त्वा० । गोधा स्थलगोधा । कालका सरटा ।
दार्वाघाटः कृष्णसारङ्गः । वनस्पतिभ्यस्त्वा० । एणी मृगी, अह्ने त्वा० । कृष्णः कृष्ण-
मृगो रात्र्यै त्वा० । पिकः कोकिलः क्ष्विङ्का रक्तमुखी वानरी नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी
गोलाङ्गुली अर्यम्णे त्वा० । कत्कटः कर्कटो धात्रे त्वा० । बलाका प्रावृट्प्रिया सूर्याय त्वा० ।
ऋश्यः पुंमृगः । मयूरः शिरवी, श्येनः पत्री । गन्धर्वेभ्यस्त्वा० । कपिञ्जलोऽधोनिपाती श-
कुनिः वसुभ्यस्त्वा० । तित्तिरिस्तित्तिभः पुरुषवाक्शकुनी रुद्रेभ्यस्त्वा० । रोहिता ऋश्यस्त्री
कुण्डणात्री ग्रहगोधिका कुड्यमत्स्यः । गोलात्तिका खञ्जरीटकोऽप्सराम्भ्यस्त्वा० । सृमर-
श्चमरः । पृषतः श्वेतबिन्दुशबलाङ्को मृगः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । पित्वो महापुत्तिका
व्याघ्रो वा । न्यङ्कुर्गोमायुर्हरिणो वा । ऋक्ष इत्यन्ये । कशः शृगालः । अनुमत्यै त्वा० ।
अन्यवापः काकः अर्धमासेभ्यस्त्वा० । कश्यपः, मासेभ्यस्त्वा० । क्यिर्जलकुक्कुटः कुटूर-
र्मृगासिंहः उलूकविशेषो वा । दात्यौहः काको जलकुक्कुट इत्येके, सिनीवात्यै त्वा० ।
शित्पुटो भ्रमरो बृहस्पतये त्वा० । शका मक्षिका भूम्यै त्वा० । पान्त्रो गृहकेलिकः
शुकः । कशः सूतवशा नकुलजातिरत्यल्पको वा । मान्थीलवः समाम्भुजलकुक्कुटो
वा पितृभ्यस्त्वा० । जहका बिलवासी क्रोष्टा । शललीजातीया, ऋतुभ्यस्त्वा० । लोपा
श्मशानशकुनिका संवत्सराय त्वा० । कपोतो रक्तपादः । उलूको दिवाभीतः । शशः
शशकः, निर्ऋत्यै त्वा० । कृकवाकुः कुक्कुटः सवित्रे त्वा० । रुरुः शृङ्गत्यागी मृगः,
रुद्राय त्वा० । कृकलासः सरटः । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलालशकुनिका शर-
व्यायै त्वा० । हरिणः प्रसिद्धो मरुद्भ्यस्त्वा० । शार्ग आरण्यचटकः, ब्रह्मणे त्वा० ।
तरक्षुव्याघ्रविशेषः । व्याघ्राकारगर्दभभक्षक इत्येके । चित्रव्याघ्रविशेषः । कृष्णः श्वा
चतुरक्षोऽक्ष्णोरुपरिबिन्दुद्वयवान् । गर्दभः खरः, इतरजनेभ्यस्त्वा जु० । धूङ्क्षणा श्वेतकाकः,
अग्नये त्वा० । अलजो भासः । अन्तरिक्षाय त्वा० । उद्रो जलबिडालः । मद्भुः
पानीयकाकः । प्लवः परिप्लवः अद्भ्यस्त्वा० । हंससाचिः क्षुद्रहंसः, अदित्यै त्वा० ।

कीर्शा कुक्कुटविशेषः, इन्द्रायै त्वा० । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डुरोदरो
 गृध्रः । वार्ध्राणसः कङ्कणत्वारिकः खड्गमृगो वा दिव्येभ्यस्त्वा० । श्वाविच्छल्ली सूची-
 रोमो द्यावापृथिवीभ्यां त्वा० । सुपर्णो गरुडः पर्जन्याय त्वा० । हंसः
 प्रसिद्धः । वृकोऽरण्यश्वा । वृषदंश उक्तः । इन्द्राय त्वा० । उद्र उक्तः,
 अद्भ्यस्त्वा० । लोपाशः क्रोष्टा, अर्यम्णे त्वा० । सिंहनकुलव्याघ्राः प्रसिद्धाः,
 महेन्द्राय त्वा० । परश्वान् महिषः आरण्यांस्तान्यूपान्तरालेषु धारयन्ति ।
 दश दश प्रागारण्यानां दुर्ग्राह्याः पुरुषमृगसिंहकिंपुरुषादयस्तांश्चित्रपटे विलिख्योपाक-
 रणाद्युत्सर्जनान्तं कुर्यादिति केचिद्व्याचक्षते । नैतद्युक्तम् । प्रतिनिधिकरणे प्रमाणाभावा-
 त्कर्महानिप्रसङ्गाच्च । सूकरो बर्हिभ्यां प्लक्षशाखया चेन्द्राय राज्ञे त्वा जुष्टमुपाकरोमी-
 त्यादि । आरण्याः । एतेषां च शाखान्तरायाः षट्त्रिंशद्देवतापेक्षया (ताः) पञ्चपेक्षया
 चाष्टादश । कृष्णा भौमाः कृष्णवर्णास्त्रियो भूम्यै त्वा० । धूम्रवर्णास्त्रियोऽन्तरिक्षाय
 त्वा० । महाप्राणास्त्रयो दिवे त्वा० । शबलवर्णास्त्रियः कर्बुरवर्णास्त्रियो विद्युते त्वा० ।
 सिध्मास्त्रयस्तारकायै त्वा० । एते पञ्चदश अजा अग्निष्ठ एव । उत्तरे चातुर्मास्याः कृष्ण-
 ग्रीवास्त्रयो बभ्रवस्त्रय उपध्वस्तास्त्रयो वत्सतर्यस्त्रियः श्यामास्त्रयः पञ्च संचाराः । एता-
 स्त्रयः पृथ्व्यस्त्रयः कृष्णास्त्रयस्तूपास्त्रयः प्रथमजास्त्रयो वत्साः सावातास्त्रयः समन्ववत्सा
 बाष्कास्त्रयश्चिरकालप्रसूताः संसृष्टा वर्णो वर्णान्तरे संसृष्टा गर्भिण्यो बीभत्सवत्सा
 अनुसृष्टा अविच्छिन्ना मातृभ्यः पृष्ठतः । अथवा वर्षान्ते संसृष्टाः पुनश्च कृष्णग्रीवा
 इत्यादिपौष्णान्ताः पञ्च । एताः श्वेतास्त्रयः प्राशृङ्गास्त्रयो मुखं प्रत्यागतशृङ्गा बहुरूपा-
 स्त्रयो विश्वकर्मणे त्वा० । धूम्रानूकाशाः कतमप्रदेशे धूम्रानूकाशाः कतमप्रदेशे धूम्राः
 कपिलास्त्रयो धूम्रास्त्रयो बभ्रुर (भ्रवोऽ) नूकाशाः कतमप्रदेशेऽतिबभ्रवः । धूम्रास्त्रयो
 लोहितास्त्रयो नाकदेवत्यै (तायै) त्वा० । श्वेता आदित्याः । पुनश्च कृष्णग्रीवा
 इत्यादि पौष्णान्ताः पञ्च । एतास्त्रयो बहुरूपास्त्रयः प्राशृङ्गास्त्रयः श्वेतास्त्रयः श्वेताः
 सौर्यस्त्रय एता अग्निष्ठ एव दधाति । अथ द्वयानैकादशिनान्प्राकृतान्—आग्नेयादिवा-
 रुणपर्यन्तानग्निष्ठ एव । आश्वमेधिकानग्रयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानित्यादि (द्याग्निष्ठ
 एव रो) लोहितराज (लिङ्ग) युक्तोऽधोरामावधस्तादुदरप्रदेशे कृष्णौ रजतनाभी
 शुक्लनाभी पिशङ्गौ गोरोचनवर्णौ कल्माषवर्णः कृष्णोऽजः । एकश्चेतपादः । पेत्यो गलि-
 तमुष्को मेषः ।

अथ द्वंद्विनः पशून् अनोवाहौ शकटवहनसमर्थावनङ्गाहौ बलीवर्दौ । ओजोदाम्या-
 मष्टमधातुप्रदातृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामियुगवोदारौ । सीरवाहौ
 लाङ्गलवाहिनाववी अविसदृशौ हस्वावनङ्गाहावित्यर्थः । भूमेर्धेनुद्वयम् । दिशां वडवा-

द्वयम् । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । विराड्देवतायाः पुरुषी मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् ।
आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटं वहन्तौ बलीवदौ । पूर्वम्
धान्यादिवाहिशकटार्थावुक्तौ । अत्र तु राजकुमारादिविनोदार्थशकटवाहिनावित्यर्थः ।
वरुणस्य तु कृष्णमृगजातीये स्त्रियौ वन्द्ये । द्युदेवतायास्त्वारोह्यावुच्छिन्नशृङ्गौ ।
ऋषभौ सेचकौ । परिमरावुभयतो मरणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि
मृतस्तादृशौ । इत्याग्निष्ठे द्वंद्विनः ।

अथ पशूनां संख्या उच्यन्ते । अश्वतूपरगोमृगास्त्रयैः पर्यङ्ग्यास्त्रयोर्दशैः अष्टाद-
शिनोऽशीत्यधिकैर्दशतं पञ्चदशिनः पञ्चदशैः चातुर्मास्येषु पञ्चत्रिंशदधिकैर्दशतमेकादशिन
एकोदश पुनश्चैकोदशाश्वमेधिनो द्वंद्विनो द्वाविंशतिः । एवं नवत्यधिकशतैर्ध्रियं ग्राम्याः
पशवः । आरण्या इन्द्राय राज्ञ इत्यनुवाकेषु चैकादशाधिकैर्दशतं वसन्ताय कपिञ्जलम्
इत्यर्धदश, एकोनत्रिंशदधिकशतमारण्याः । ग्राम्यारण्याभ्यां सहैकोनविंशत्यधिकप-
ञ्चैशतसंख्या उक्ताः पशवः । उपाकृत्य पञ्चहोमाद्यग्नावग्निरित्यन्तम् ॥ १९ ॥

निर्मन्थ्येन प्रचरिते पत्न्योऽश्वमलंकुर्वन्ति ॥ २० ॥

पत्न्यो महिष्याद्या अश्वमलंकुर्वन्ति ॥ २० ॥

पर्यग्निकृतमित्येके ॥ (ख०८) ॥ २१ ॥

अलंकरणे कालविकल्प उक्तः ॥ २१ ॥

सहस्रं सौवर्णा मणयः । सहस्रं राजताः सहस्रं
सामुद्राः शाङ्खाः सहस्रं काचा वा । बालेषु
कुमार्यः काचानावयन्ति । ग्रीवास्वितरान्मणी-
न्यतिमुञ्चन्ति । भूरिति सौवर्णान्महिषी, भुव
इति राजतान्वावाता सुवरिति शङ्खमयान्परि-
वृत्तिः ॥ २२ ॥

एकैकस्याः शतं शतं कुमार्यः सचिवा भवन्ति । अपत्यस्थानयिनां राजपुत्रीणां
राजकन्यानां शतं महिष्याः । उग्राणां राजदासभूतानां शतं वावातायाः । सूतग्रामणीनां
कन्यानां शतं परिवृत्त्याः । सूतानां पञ्चाशदग्रामणीनां दासभूतानां पञ्चाशत् । सौवर्णराजत-
सामुद्राणां मणीनां सहस्रं सहस्रमेकैकस्य यथाक्रमं सुवर्णमयरजतमयसमुद्रमयमौक्तिका-
नेतान्मणीनावयन्ति बालेषु । बालशब्देन रोमाण्युच्यन्ते । बालेषु मणीन्ग्रन्थयन्ति
भूरिति महिषी सौवर्णान्मुखादारभ्याऽऽ कण्ठप्रदेशात् । मणौ मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्-
त्वात् । भुव इति राजतान्वावाता प्रत्यग्वा ग्रहात्प्राक्श्रोणेः । सुवरिति परिवृत्तीति

शेषः । अथ सौवर्णादिग्रथितवालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रथनन्ति । यावान्देशोऽलंकृतस्तं देशमाज्येनानक्ति ॥ २२ ॥

वसवस्त्वाऽञ्जन्तिवति गौलगुलवेनाऽऽज्येन महिष्य-
श्वमभ्यनक्ति । रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तिवति कासां ववे-
(कौसुम्भे)न वावाता । आदित्यास्त्वाऽञ्ज-
न्तिवति मौस्तकृतेन परिवृत्तिः । विश्वे त्वा देवा
वैश्वानरा अञ्जन्तिवति प्रकृतेनेतरा विपरीत एकेऽ-
भ्यञ्जनं मणिप्रतिमोचने समामनन्ति ॥ २३ ॥

गुगुलपक्षसर्पिषा महिष्यनक्ति वसवस्त्वा इति । गौलगुलवेन सुरभिरित्यापस्तम्बोक्त-
मन्त्रो विकल्पः । कासांववे(कौसुम्भे)न देवदारुपक्षेन वावाता रुद्रास्त्वा० इति । मौस्तकृ-
तेन पक्षेन परिवृत्तिः, आदित्यास्त्वा० इति । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्यश्व५ रथे युनक्ति ॥ २४ ॥

दिवीत्यन्तः । रथस्य दक्षिणपार्श्व एवालंकृतमश्वं युनक्ति ॥ २४ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसंतीतरावश्वौ
प्रष्टिवाहिन५ रथे युनक्ति ॥ २५ ॥

नृवाहसेत्यन्तः । तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावश्वौ युनक्ति ॥ २५ ॥

केतुं कृण्वरुकेतव इति रथे ध्वजमुच्छ्रयति ॥ २६ ॥

समुषाद्भिरजायथा इत्यन्तः ॥ २६ ॥

जमित्येवेति कवचमध्यूहते ॥ २७ ॥

पिपत्वित्यन्तः ॥ २७ ॥

धन्वना गा इति धनुरभिमृशति ॥ २८ ॥

जयेमेत्यन्तः । यजमानो धनुरादत्त इत्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ २८ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियमिति ज्याम् ॥ २९ ॥

पारयन्तीत्यन्तः ज्यामभिमृशतीत्यनुकर्षः ॥ २९ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषेति धनुरात्नी ॥ ३० ॥

अभिन्नानित्यन्तः । धनुष आत्नीं संमृशतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इति पृष्ठ इषुधिं विनहति ॥ ३१ ॥

प्रसूत इत्यन्तः । पृष्ठभागे बाणं निनहति बध्नाति ॥ ३१ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति सारथिमभिमन्त्रयते ॥ ३२ ॥

रश्मयः इत्यन्तः ॥ ३२ ॥

तीत्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणय इत्यश्वान् ॥ ३३ ॥

शत्रून्पव्ययन्त इत्यन्तः ॥ ३३ ॥

स्वादुषसदः पितर इति पितृन् ॥ ३४ ॥

ईशत इत्यन्तः । तिसृभिः पितृनुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्त इतीषुमादत्ते ॥ ३५ ॥

यसन्नित्यन्तः ॥ ३५ ॥

ऋजीते परिवृद्धि न इति परिदानं कुरुते ॥ ३६ ॥

यच्छत्वित्यन्तः । परिदानमात्माभिर्मर्शनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् ॥ ३६ ॥

आजङ्घन्ति सान्वेषामित्यश्वजनिमादायाहिरिव भोगैः

पर्येति बाहुमिति हस्तमात्रमाभिमृशति ॥ ३७ ॥

विश्वत इति मन्त्रान्तः । अध्राजनिरश्वेपरककशा । हस्तघ्नमभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः ।

हन्यमानश्चर्मविशेषो हस्तघ्नः ॥ ३७ ॥

वनस्पते वीडवङ्गो हि भूयेति पञ्चभी रथम् ॥ ३८ ॥

वीडयस्वेत्यन्तः । धनुरादानादिरथाभिमन्त्रणान्तं याजमानमेव ॥ ३८ ॥

आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमा इति दुन्दुभीन्निहादयन्ति ॥ ३९ ॥

जयन्वित्यन्तः । दुन्दुभीन्सिंहादयन्त्यध्वर्यव इति वैखानसः ॥ ३९ ॥

ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्युदकान्तमभिप्रेत्याऽऽक्ता-

न्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजीति स्वयंस्वयं वाजिन्नपो जुषस्वेत्य-

पोऽश्वमभ्यवगाहन्ति ॥ ४० ॥

उदकान्तमभिप्रेत्याऽऽगत्य स्वं स्वमश्वं प्रथमं पाययत्युदकं ततोऽवगाहनम् ॥ ४० ॥

यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तयते । अत्रैके धूर्यो-

जनमामनन्ति ॥ (ख०९) ॥ यतः प्रयाति तत्रावतिष्ठते ॥ ४१ ॥

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्यामेव

रथशालायामवतिष्ठते । अत्र धूर्योजनं शाखान्तरीयम् ॥ ४१ ॥

वि ते मुञ्चामि रशना इत्यश्वं विमुञ्चति ॥ ४२ ॥

प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः ॥ ४२ ॥

यैस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्ष्टि ॥ ४३ ॥

अद्भिः संमृशति ॥ ४३ ॥

रथवाहनमिति सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति ॥ ४४ ॥

सुमनस्यमाना इत्यन्तः । रथो यस्मिञ्छकटे स्थाप्यत इति तच्छकटं रथवाहनं तस्मि-
न्रथमादधाति स्थापयति ॥ ४४ ॥

आहिते संग्रहीत्राऽवरोहति ॥ ४५ ॥

आहिते स्थापितेऽश्वे ॥ ४६ ॥

यथोपास्थितमश्वमुपस्थापयन्ति ॥ ४६ ॥

स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

लाजीऽञ्छाचीऽन्यशो मर्माँऽ इत्यन्नपरिशेषान्पत्न्योऽ-
श्वयोपयन्ति ॥ ४७ ॥

प्रजायतः इत्यन्त । रात्रौ यैर्दशभिरनैर्होमाः कृतास्तदन्नशेषेषु लाजा अपि विद्यन्ते,
तानयमश्वो भक्षयेत् ॥ ४७ ॥

यथोपन्युप्तमस्ति तस्मै प्रजा राष्ट्रं भवति ॥ ४८ ॥

॥ अस्यान्नमस्ति तत्पुत्रस्य राज्यम् ॥ ४८ ॥

आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्राजी द्यौस्ते पृष्ठं
पृथिवी सधस्थमित्यश्वमभिमन्त्रयते ॥ ४९ ॥

स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

यथोपाकृतान्नियुञ्जन्ति ॥ ५० ॥

यूषेष्वाति शेषः ॥ ५० ॥

अश्वे पर्यङ्गान्यूपेषु ग्राम्यान्पशूनारोकेष्वार-
ण्यान्धारयन्ति ॥ ५१ ॥

उपाकृतस्थानेऽश्वं स्थापयित्वापाकृत्य पञ्चहोमादि अग्नावग्निरित्यन्तम् । केचिदुपाक-
रणात्तन्तरमग्नावग्निरहोमान्तं कृत्वाऽलंकरणाद्यथोक्तमुपाकृतं नियुञ्ज्यादश्वमग्निष्ठे ॥ ५१ ॥

प्रोक्ष्याश्वमुपपाययन्ति ॥ ५२ ॥

आलङ्काराय स्वाहेति प्रोक्षणं सर्वेषां पायनं च ॥ ५२ ॥

यद्युपपाय्यमानो न पिबेदग्निः पशुरासीदित्युप-
पाययेत् ॥ ५३ ॥

न पिबेदश्वः पानीयं मन्त्रेण पाययेदध्वर्युः । नैमित्तिकमिदं कर्म । अयं वेद इत्यादि-
स्तुच्यमाचार्य पशूनां सर्वेषां समञ्जनम् ॥ ५३ ॥

समिद्धो अञ्जनकृदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽग्निः भवन्ति ॥ ५४ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् । समिद्धो अञ्जन्नित्यश्वमेधस्याऽऽग्निः मध्यमेऽह्न्येव दशेष्टा
बुद्धा स्तुक्स्वधितित्यादि सर्वेऽध्वर्यवः पर्यग्निकरणं तन्त्रेणैव ॥ ५४ ॥

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २४१

मेषस्त्वा पचतैरवत्तिवति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपा-
व्यानि जुहोति । पर्यग्निकृतान्ग्राभ्यान्पशूनाल-
भन्ते प्रारण्यानुत्सृजन्ति । पर्यग्निकृतानां द्वंद्विनां
वडवे पुरुषे वा(षी चा) त्सृजन्ति ॥ ५५ ॥

मेषस्त्वेत्यपाव्यानि दश नित्यानां निवृत्तिः । पर्यग्निकरणे कृते प्रतिनिवृत्तिः ।
आग्नीध्र आरण्यानुत्सृजन्तीति वैखानसः । वडवे पुरुषे(षी) तन्त्रेण नयनमत्रापि । ये
बध्यमाना० प्रमुञ्चमाना० तन्त्रेणाग्नेर्हरणम् । अश्वस्य पुरस्तादजो नीयते ॥ ५५ ॥

तार्प्यं च कृत्यधीवासे हिरण्यकशिपौ रुक्मे
चाश्वः संज्ञपयन्ति । पुक्षशाखास्वितरान्पशूञ्श्या-
मूलेनाश्वः संज्ञपयन्ति । स्पन्द्याभिरितरान्पशून् ॥ ५६ ॥

वेतसशाखा तस्यां तेनैव तार्प्यं कृत्यधीवासं हिरण्यकशिपूनास्तीर्य रुक्ममुपरिष्ठा-
त्कृत्वाऽश्वतूपरगोमृगान्निबध्नन्ति । पुक्षशाखास्वितरान् । श्यामूलेनाश्वं श्यामूलं
कम्बलम् । स्पन्द्याभिरितरान् ग्रीवायां संवेष्ट्य रज्जुभिर्गले वेष्टनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति ॥ ५७ ॥

प्राणाय स्वाहेत्यश्वमेधपठितेनानुवाकेन संज्ञप्यमाने होमः, शमितार एकादशिनीवत् ।
अरातीयन्तमितररशनोदसनमध्वर्यवः ॥ ५७ ॥

संज्ञप्ते यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति षोडशभि-
रश्वस्तोभीयं जुहोति । षट्त्रिंशता वा । क्रमैरत्य-
क्रमीद्वाजीति षट्त्रिंशी यामेन साम्ना प्रस्तोताऽ-
नुगायति ॥ (ख० १०) ॥ ५८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

यामेन साम्ना नाके सुपर्णम्, इत्यनेन साम्ना प्रस्तोताऽश्वमुपतिष्ठते ॥ ५८ ॥

अश्वस्तूपरगोमृगौ तुरगपर्यङ्क्या दश व्युत्तराः -

सन्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशतिर्द्विद्विनः ॥

सन्त्येकादशिनस्तथा प्रकृतिजैर्द्वाविंशतिर्वैकृता-

श्चातुर्मास्यपशून्वेहि सशतां पञ्चधिकां त्रिंशतम् ॥

भूयः पञ्चदशैव पञ्चदशिनो ग्राम्या नवत्युत्तरान्

आरण्यांस्त्रिंशतान्यर्थतु पशवस्त्वष्टादशारण्यजाः ॥

ज्ञेयाः सूकरपूर्वकास्तु दशतोऽत्रैकादशैते शतं
सर्वे पञ्चशती भवन्ति पशवोऽथैकोनिता त्रिंशतिः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====

अथ चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति परिश्रिते
प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ॥ १ ॥

ससस्त्यश्वक इत्यन्तः । अम्ब इत्यादिना महिषीमलंकृतामुदानयति हस्ते गृह्णाति रमणवदाह्वयत्येनामेतेन कर्मणेति ॥ १ ॥

ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य
दक्षिणानूरूनाघ्नानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥२॥

आपो देवीः० वाक्त आप्यायतामित्यादिशमोषधीभ्य इत्यन्तः । एवं कृते पत्न्यो दक्षिणान्केशपाशानित्यादि । अत्र राजपत्न्यो दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानूरूनाघ्नानाः सिग्भिरवधून्वत्यस्त्रिः प्रदक्षिणमश्वं ध्रुवन्त्यः परियन्ति अनेन मन्त्रेणेति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

गणानां त्वा गणपतिः हवामह इति प्रदक्षिण-
मश्वं धावन्त्यः परियन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्त्विति परीत्य परीत्य
जपन्ति ॥ ४ ॥

पत्न्यः ॥ ४ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरूना-
घ्नाना दक्षिणानित्येकेषाम् । त्रिः प्रसव्यं त्रिः
प्रदक्षिणमन्ततो यथापुरस्तान्नवकृत्वः संपा-
दयन्ति ॥ ५ ॥

अथ सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरूनाघ्नाना अनभिधून्वत्यस्त्रिः प्रसव्यं परियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो यथा प्रथमे पर्याये । तत्र मृतोपचारभूतसिग्वातस्थानीयं सिग्भिरश्वस्याभिधूननं क्रियते ॥ ५ ॥

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति महिष्यश्वमुपसंविशति ॥ ६ ॥

महिष्यश्वसमीप उपविशति ॥ ६ ॥

तौ सह चतुरः पदः संप्रसारयावहा इति पदः
संप्रसारयेते (यति) ॥ ७ ॥

पादान्संप्रसारयतः (येत्) ॥ ७ ॥

अह५ स्यां त्व५ स्याः सुरायाः कुलजः स्यात्तत्रे-
मा५श्चतुरः पदो व्यतिषज्य शयावहा इति पदो
व्यतिषजते ॥ ८ ॥

अश्वस्य पदोऽन्योन्यं महिषी व्यतिषजति ॥ ८ ॥

सुभगे काम्पीलवासिनीति तार्प्येण वाससाऽध्व-
र्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

गर्भधमित्यन्तः । तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य
(आप० श्रौ० २०—१८-३) इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

उत्सक्थ्योर्गृदं धेहीति प्रजनने प्रजनन५
संदधाति ॥ १० ॥

परावधीदित्यन्तः । अश्वस्य प्रजनने प्रजननं धारयेत् । प्रजननं योनिरित्यु-
च्यते ॥ १० ॥

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति महिषी गर्हते ॥ ११ ॥

महिष्यश्वं कुत्सयति ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्न्योऽभिमेधन्ते ॥ १२ ॥

पुनन्निवेत्यन्तः । अभिमेधन्ते मैथुनायाऽऽह्वयन्ति ॥ १२ ॥

त्रिर्महिषी गर्हते । त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तर-
योत्तरयर्चा ॥ १३ ॥

त्रिर्महिषी त्रिः पत्नयः । अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति द्वितीया कुत्सा । यद्ध-
रिणीति द्वितीयमभिमेधनम् । अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति तृतीया । इयं
यका इति तृतीयमभिमेधनम् । उत्तरे विकल्पार्थे ॥ १३ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचं वदन्ति ॥ १४ ॥

तारिषदित्यन्तः । सर्वाः पत्नय ऋचं जपन्ति ॥ १४ ॥

आपो हि ह्य मयोभुव इति तिसृभिर्मार्जयन्ते ॥ १५ ॥

च न इत्यन्तः । शिरस्यप आनयन्ति ॥ १५ ॥

गायत्रीत्रिष्टुबिति द्वाभ्यां महिषी हिरण्मयीभिः

सूचीभिरश्वस्यासिपथान्कल्पयति ॥ १६ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति ताश्च महिषी वावाता परिवृत्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तत्स्थानेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः ॥ १६ ॥

उत्तराभ्यां द्वाभ्यां वावाता राजतीभिरुत्तराभ्यां

द्वाभ्यां परिवृत्ती लोहमयीभिरायसीभिर्वा तूष्णीं

तूपरगोमृगयोरसिपथान्कलयन्ति ॥ १७ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । यथा महिषी क्रोडात्प्राचीने मुखभागे लिखति । एवं वावाता क्रोडनाभ्योर्मध्येऽनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत् उत्तराभ्यां नारीस्ते० कुविदङ्ग० इति द्वाभ्यां परिवृत्ती शेषमित्यापस्तम्बः । लौहीभिः श्रोणीद्वयं समन्ततश्चन्द्रं नाम मेदः स्यान्न च वृषणौ । एवं तूपरगोमृगयोस्तूष्णीमिति वचनात् । अश्वस्य—ओषधे त्रायस्वैनमिति दर्भानन्तर्धानम् ॥ १७ ॥

यवपिष्टैर्गोधूमपिष्टैर्वा प्रलिम्पन्ति ॥ १८ ॥

न मृदा ॥ १८ ॥

लोम्नामविच्छेदायेति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यवपिष्टलेपनेन लोम न विच्छद्यत इति श्रुत्यन्तरे विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

कस्त्वा छद्यति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाछद्यति ॥ २० ॥

तनुवे भुवदित्यन्तः । विशास्ति कस्त्वा छद्यतीत्यनुवाकेन । स्वधिते मैनमिति मन्त्रस्य प्रत्याम्नायः ॥ २० ॥

नाश्वस्य वपा विद्यते ॥ (ख०११) ॥ २१ ॥

नाश्वस्य वपा ॥ २१ ॥

चन्द्रं नाम मेदः । तदुद्धरति ॥ २२ ॥

चन्द्र इति वपास्थानीयमेदोविशेषः ॥ २२ ॥

उद्धरतीतरेषां पशूनाम् ॥ २३ ॥

वपामिति शेषः ॥ २३ ॥

शृतासु वपासूत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटेऽश्वस्य

तूपरस्य गोमृगस्योति वपा आसादयति ॥ २४ ॥

अश्वाभियुक्तेन सह ज्ञातव्यः । वपाधर्मणोत्कृन्तामीत्युक्तम् । एवं तूपरगोमृगयोर्वपोद्धरणम् । न कस्त्वा० स्वधिते मैनमेवमितरेषामप्येकादशिनीवत् । शृतासु वपासु यस्त

आत्मा० अग्नेरुत्तरतश्चित्यामेवापरेणाऽऽहवनीयं गत्वा वेतसशाखायामश्वतूपरगोमृगणां
वपा आसादयति सुपिप्पला ओषधीः कृता इति ॥ २४ ॥

दक्षिणतः प्लक्षशाखास्वितरेषां पशूनाम् ॥ २५ ॥

वपा आसादयतीत्यनुवर्तते । दक्षिणतः प्लक्षशाखास्वितरेषां पशूनां वपा आसादय-
तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एकधा प्राजापत्यानां वपाभिः प्रचरति ॥ २६ ॥

एकधेतरेषां पशूनां प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयो-
र्मेदसोऽनुब्रूहि । प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयोर्मे-

दसः प्रेष्येत्यश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्येति वपा-
नां संप्रेष्यति वपा मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति वा

॥ २७ ॥ विश्वेषां देवानामुस्त्राणां छागानां
मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि । विश्वेषां देवाना-

मुस्त्राणां छागानां मेषाणां वपानां मेदसः प्रेष्ये-
तीतरेषां पशूनां संप्रेष्यति । वपां मेदः प्रेष्येति

वा ॥ २८ ॥

शाखाद्वयं बर्हिःप्रत्याम्नायत्वेनाऽऽसन्नाभिर्मर्शनमुत्तमप्रयाजादि स्वाहा देवेभ्य इति
हुत्वा महिमानं जुहोति राजतेन तस्य ते द्यौरित्यनुवाकशेषेण । प्रजापतिर्देवता ।
हुत्वाऽभिषेकार्थमवशेषयति । जुह्वामुपस्तीर्येत्यादि प्रकृतिवत् । अश्वादीनां वपाः समव-
दाय संप्रेष्यति । उपांशुना वा प्रजापतयेऽश्वस्येत्यादि । जातवेदो वपाभिर्गच्छ० चन्द्र-
वपाभिर्गच्छ देवा० इति वा । प्रजापतेरहं० जेमानमिति वा । इतरेषां पशूनां वपा
अवदाय संप्रेष्यति विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वे पशवो वैश्वदेवार्था भवन्तीति वैत्वा-
नसः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पुरस्ताद्वपानां होमात्स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं

महिमानं जुहोति यस्ते देवेषु महिमा संबभूवेति

वा हुत्वा शेषं करोति ॥ २९ ॥ उपरिष्ठाद्वपानां

होमादेवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं यस्ते पृथिव्यां महिमा

संबभूवेति वा हुत्वा शेषं करोति ॥ ३० ॥ अत्रैव

मार्जनमाम्नातम् ॥ ३१ ॥

जातवेदो वपाभिर्गच्छेत्यूहेन विश्वेषां देवानां प्राणैः० प्राजापत्याभिश्चरित्वाऽथेतरव-
पाभिश्चरत्यध्वर्युः । (श्वरन्त्यध्वर्यवः) । अथ महिमानमुत्तरं सौवर्णेन तस्य ते पृथि-

वीति होमसंपातमन्यस्मिन्पात्रे निधाय पारिवप्यम् । अथ बपोद्धरणाभिघारणं स्वाहोर्ध्व-
नमसमित्येकादशिनवित् । संस्त्रावं हुत्वा समुत्क्रम्य चात्वाले मार्जनम् ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥

अग्रेणाऽऽहवनीयमभितो यूपमुपविश्य होता ब्रह्मा
च ब्रह्मोद्यं वदतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरतो होता ।
अथ वा किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति होतुः
पृष्ठानि प्रज्ञातानि ब्राह्मणे । ब्रह्मणो विजयं
संज्ञपयन्ति ॥ ३२ ॥

यद्यग्निष्ठयूपमभितो ब्रह्मोद्याय दक्षिणतो ब्रह्मा, उत्तरतो होता किं स्विदासी०
कः स्विद् पृच्छामीति होता पृच्छति द्यौरासीत्० सूर्य एकाकी चरति वेदिमाहुरिति प्रति-
वचनं ब्रह्मणः किं स्विदिति प्रश्नस्य द्यौरिति पारिहारः, कः स्विदिति प्रश्नस्य सूर्य इति
पारिहारः पृच्छामि त्वेत्यस्य वेदिमाहुरिति पारिहारः । प्रश्नवाक्यानि ब्रह्मणो विजयं
प्रकाशयन्ति, उदञ्चं होतारं प्रतीत्यर्थः । एवं कृत्वा प्रातःसवनाय संप्रसर्पतीत्यादिशेषं
प्रकृतिवत् । संतिष्ठते प्रातःसवनम् ॥ ३२ ॥

प्रजापतयेऽश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्थि लोम च
तिर्यगसंभिन्दन्तः सूकरविशसं विशसतेति संप्रै-
षवत्कुर्वन्ति ॥ ३३ ॥

अथ माध्यंदिनसवनमुच्यते । माध्यंदिने पशुपुरोडाशानां विकल्पः । सवनीयानां
हविष्कृता वाचं विसृज्य गुदं मा निर्वर्षीः इति कृत्वा प्रजापतयेऽश्वस्य शकृदादीनां
यथा सूकरो न विनश्यति त्वक्कर्मलोमभिः सहाश्वस्य कण्ठं च्छित्वा त्र्यङ्गेषु
बध्नाति । पशूनां (पशु) त्र्यङ्गेषु लोहितेन शृतेन स्विष्टकृतं यजतीति भरद्वाज-
वचनात् ॥ ३३ ॥

अश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति ॥ ३४ ॥

नाश्वस्य गुदो विद्यते । कण्ठं गुदस्थाने तूपरगोमृगयोर्गुदावेव । पादचतुष्टयं सत्वक्
छिद्यते शकृदादीनामाधारभूतं मांसं प्रक्षाल्य चिह्नं कृत्वा निदधाति । कुम्भ्यामवदाय
हृदयवर्ज्यानि सर्वाण्यङ्गानि पच्यन्ते । शूले प्रणीय हृदयम् । अश्वस्य लोहितं रक्तं
स्विष्टकृदर्थमिति ॥ ३४ ॥

गोमृगकण्ठमश्वशफं च माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्य-

भिषिञ्चति ॥ ३५ ॥

गोमृगकण्ठादिभिर्होमः । वषट्काराहुतिपक्षे शामित्रे श्रपणम् । अस्मिन्पक्षे गोमृग-

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २४७

कण्ठादिषु जुहूर्धर्मा अश्वशफधर्मा एकं छिद्यते । गोमृगकण्ठश्चेतरेषां प्रकृतिवत् । शुक्रामन्थिनावित्यादि । दक्षिणाकाले दिक्षु वित्तं विभज्य ददाति । केचित्तु—(औपासने श्रपणं दर्विहोमपक्षे तदा काले अग्निभ्यः स्विष्टकृद्द्वयः स्वाहेति वा रुद्राय स्विष्टकृते स्वाहेति वा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वा नाऽध्वर्युभ्यो दानं, इति च ।) न विषाणप्रासनम् । मरुत्वतीयाम्यामित्यादि । माहेन्द्रे महानास्त्रि सास्त्रि दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमित्यादि कृत्वाऽग्निमन्वारब्धमभिषिञ्चति ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट्प्राजापत्या-
नपुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ॥ ३६ ॥ षडुपरिष्ठा-
त्सप्तममेकेषां यः प्राणत इति पूर्वासां प्रथमा
भवति ॥ (ख० १२) ॥ ३७ ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भे
अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः
परिजानन्ति योनिं मरीचीनां पदमिच्छन्ति
वेधसः ॥ यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरो-
हितः । पूर्वी यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय
ब्राह्मणे । रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तद-
ब्रुवन् । यस्तैव ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा अस-
न्वशे । हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे ।
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्टं मनिषाणामुं
मनिषाण सर्वं मनिषाण ॥ भूतो भूतेषु चरति
प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्वभूव । तस्य मृत्यौ
चरति राजसूयः स राजा राज्यमनुमन्यतामि-
दम् । प्रजापत इत्येषा । तवेमे लोकाः प्रदिशो
दिशश्च परावतो निवत उद्रतश्च । प्रजापते विश्व-
सृज्जीवधन्व इदं नो देव प्रतिहर्य हव्यमित्युत्त-
रासामुत्तमा ॥ ३८ ॥

हिरण्यगर्भ इति षट्प्राजापत्याञ्जुहोति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अयं पुरोभुव इति पञ्चाशतं प्राणभूतः
पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । प्राची दिशां
घसन्त ऋतूनामिति पञ्चाशतमपानभूत
उपरिष्ठात् ॥ ३९ ॥

उपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीत्यनुकर्षः ॥ ३९ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति
पुरुषेण नारायणेन शतातृण्यं सौवर्ण्यं
रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ४० ॥

देवा इत्यन्तः । पुरुषसूक्तानुवाकेन सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतकृष्ण-
लेन यजमानस्य शीर्षेणाधि निदधाति स्थापयति ॥ ४० ॥

प्रजापतेस्त्वा पृथिव्यै बाहुभ्यामन्तरि-
क्षस्य हस्ताभ्यां प्रजापतिः साम्राज्याया-
भिषिञ्चामीति महिम्नोरुद्रेकेण पर्णमयैः
पात्रैः स(सिः)ह चर्मण्यध्यभिषिञ्चति ॥ ४१ ॥

महिम्नोः संस्त्रावेणाभिषिञ्चति यजमानमिति शेषः ॥ ४१ ॥

ऋषभचर्माभिषिच्यमानस्योपरिष्ठाद्धारयन्ति ॥ ४२ ॥

व्याघ्रचर्मावस्तीर्य चर्मण्यवास्थितोऽभिषिच्यते । अभिषिच्यमानस्य राज्ञ उपर्यृषभ-
चर्म धार्यते ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्राजापत्याभि-
राप्रीभिर्यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ४३ ॥

देवा इत्यन्तः । प्राजापत्याप्रीभिर्द्वादशभिरभिषिच्यमानस्य यजमानस्य दक्षिणहस्तं
गृह्णात्यध्वर्युः ॥ ४३ ॥

मृगो न भीम इति वैमृधीभ्यां मुखं विमृष्टे ॥ ४४ ॥

वैमृधीभ्यामृगभ्यां यजमानो मुखं विमृष्टे हस्ताभ्यामिति शेषः ॥ ४४ ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामीति जागतान्
विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

अभिषेके समाप्ते—अग्निना देवेनेति यजमानो जागतान् विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशाऽऽहुतीर्जुहोति ।

त्रयोदशेत्येकेषाम् । वसन्ताय स्वाहा

ग्रीष्माय स्वाहेति जुहोति ॥ ४६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा मासनामभिरभिषिच्यमानस्य (रभिषि-
क्षस्य) शिरसि जुहोति । वसन्ताय स्वाहेति षड्भिश्च जुहोतीत्यर्थः । सर्वत्र यथा-
लिङ्गं त्यागः माहेन्द्रे न त्वतिग्राह्याः । उक्थ्यादि । संतिष्ठते माध्यांदिनसवनम् ॥ ४६ ॥

हविरासादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥

आरभते । आदित्यग्रहणाद्याग्रयणं गृहीत्वा षोडशिग्रहणं सवने सवने पक्षे विरमति धारेत्यादि ॥ ४७ ॥

उत्तरत उरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटेऽश्वं तूपरं
गोमृगमिति यथाङ्गमनुपूर्वम् ॥ (ख० १३) ॥
प्राञ्चः कल्पयन्ति ॥ ४८ ॥

शृतं हविः शमितरित्यादिमुख्यं प्रतिप्रस्थाता, अन्येषामध्वर्यवः पृषदाज्येन हृदया-
भिघारणान्तं कृत्वा यस्त आत्मेत्यादिरन्तरा यूपं कृत्वाऽग्नेश्चित्यस्योपरि पञ्चहोत्रा वैत-
सकटेऽश्वं प्राक्शिरसमुदीचीनपादमुदङ्मुखं यथाङ्गं रचयति मुखं निधाय जुह्वा कण्ठ-
पादवक्षस इत्यादि । एवमश्राकृतिं कुर्यादिति भावः ॥ ४८ ॥

प्रतीचो वा दक्षिणतः प्लक्षशाखास्वितरान्पशून् ॥ ४९ ॥

एवं पुरस्तादश्वस्य प्रत्यक्शिरसं तूपरं पश्चादश्वस्य गोमृगमासन्नाभिमर्शनमेवं रच-
यित्वा वसा(पा)होमग्रहणम् ॥ ४९ ॥

नानाकुम्भीष्वेते पशवः श्रप्यन्ते । वपाभिः
प्रचरणकल्पो व्याख्यातः ॥ ५० ॥

इतरेषां जुह्वाभुपस्तीर्येत्यादिवसा(पा)होमं(मार्थं) गृहीत्वा कटमास्तीर्य संप्रेष्य-
त्यध्वर्युः प्रजापतयेऽश्वस्येत्यादि हविषां मेदसामनुब्रूहि ॥ ५० ॥

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजीति वैतसेन कटेनाश्वं तूपरं
गोमृगमिति सर्वहुतं जुहोति ॥ ५१ ॥

आऽक्रान्क्रमैर्द्यौस्त इत्यनुवाकेन स्वाहाकारान्तेनाश्वतूपरगोमृगान्सर्वहुताञ्जुहोति
॥ ५१ ॥

हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति ॥ ५२ ॥

अश्वं हुत्वा हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति । इलुवर्दाय स्वाहा बलीवर्दाय स्वाहा,
इत्यभिहोमः । कटमाहवनीये प्रहरतीत्यापस्तम्बः ॥ ५२ ॥

येऽश्वस्य हुतस्य गन्धमाजिघ्रन्ति ॥ ५३ ॥

पापकर्माणो हुताश्वगन्धावघ्राणेन पुण्यकर्माणो भविष्यन्तीति भावः ॥ ५३ ॥

सर्वे ते पुण्यलोका भवन्तीति विज्ञायते ॥ ५४ ॥

अयेतरेषां विश्वेभ्य इति संसृष्टेन । दिग्ययागे चाश्वदीनां प्रजापतेर्जेमानं० इतरेषां
विश्वेषामित्वादि । नारिष्ठान्हुत्वा ॥ ५४ ॥

स्तेगान्द५ घ्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरित्याज्यमव-
दानं कृत्वा प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ५५ ॥
ग्राम्यान्हुत्वाऽरण्येऽनुवाक्यं जुहोति द्यावापृ-
थिवीय५ हुत्वाऽश्वस्तोमीयं जुहोति ॥ ५६ ॥
इमा नु कं भुवना सीषधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।
यज्ञं च नस्तनुवं च प्रजां चाऽऽदित्यैरिन्द्रः सह
सीषधातु । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं
भेषजाऽकरत् । अग्रे त्वं नो अन्तम इति द्विपदा५
हुत्वाऽश्वलोहितेन शृतेन स्विष्टकृतो जुहोति ॥ ५७ ॥
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । अश्वशफेन
द्वितीयाम् । अयस्मयेन कमण्डलुना चरुणा वा
तृतीयाम् ॥ ५८ ॥

स्तेगानित्यादिभिश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति । प्रयासाय
स्वाहेत्यनुवाकेन चित्त५ संतानेत्यनुवाकेन द्यौस्ते पृष्ठं यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः
क्रमैरित्यक्रमीदितीमेऽनुवाकाः । अथैतेषां मन्त्रव्यवस्था उच्यन्ते । स्तेगानित्येकादश
तृतीयान्ताः । षडादौ ततस्तृतीयाद्या द्वितीयान्ताश्चत्वार उत्तमस्तृतीयान्तः । वाज-
मिति द्वादश । पञ्च तृतीयान्ताः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । ततः पञ्च तृतीयान्ताः । कूर्मानि-
त्येकादश तृतीयान्ता द्वितीयवर्जं स तु द्वितीयान्तः । योक्त्रमिति दश । तृतीयान्ताश्च-
त्वारो द्वितीयान्तास्त्रयः पुनस्तृतीयान्ताः । उत्तरस्मिन्नेकादश सर्वे तृतीयान्ताः । इन्द्रस्यै-
कादश त्रीन् आद्यान्वर्जयित्वा सर्वे तृतीयान्ताः । उत्तरेऽप्येकादश सर्वे द्विपदाः षष्ठा-
न्तिमवर्जं तौ तु त्रिपदौ । ओज इति नव । आद्यास्त्रयस्तृतीयान्ताः । षट् प्रथमान्ताः ।
आनन्दमष्टौ सर्वे तृतीयान्ताः । अहरिति चतुर्दश द्विपदाः । उत्तरावपि चतुर्दशकौ ।
प्रथमान्ताः सर्वे । पन्थामित्येकादश द्विपदाः । क्रमैरित्यनुवाकमन्त्राः प्रयासाय स्वाहेति
द्वादश द्विपदा मन्त्राः । चित्तिमिति नव प्रतिवाक्यम् । द्यौस्त इति दश सर्वे प्रथमान्ताः ।
यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्युचं पञ्चत्रिंशत् । क्रमैरिति षट्त्रिंशत् । इमा नु कं
यज्ञं नः । आदित्यैरिति तिस्रो द्विपदाः । अथाश्वस्य लोहितेन स्विष्टकृतं यजति ।
गोमृगस्य कण्ठेन प्रथमाम् । अश्वस्य शफेन द्वितीयाम् । अयस्मयं कमण्डलुं पूरयित्वा
तृतीयहोमस्तु पूर्ववत् । वनस्पतियागोत्तरकालमितरेषां स्विष्टकृदादि ॥ ५९ ॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २५१

पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (ख० १४) ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

आग्निमारुतान्तमनूयाजादि पत्नीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं महः संतिष्ठते ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

श्वोभूते प्रतायते सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तमो बृह-
त्सामा ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञीय नमस्तेऽस्तु अहः पक्षे वसतीवरीर्गृह्णाति सवनीयपरिस्तरणान्तं पूर्ववत् ।
महारात्रे बुद्ध्वेत्यादि । अतिरात्रः सर्वस्तोमश्च बृहत्सामा । ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं
परिप्लुवादि । सवनीयस्य पशोः पात्रासादनकाले द्वादश पशुरशनाश्चतुर्विंशतिं यूपर-
शनाः पूर्ववद्वा विसृ(स्त्र)स्य पुरस्तात्प्रातरनुवाकादग्निं युज्ज्मीति । अन्वहपक्षे
आग्रयणाग्रं सदसि बहिष्पवमानः ॥ १ ॥

पशुकाल ऐकादशिनान्वायव्यान्पशूनुपाकरोति ।

प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहुरूपं द्वादशमुपालम्भ्य

सर्वेभ्यः कामेभ्यः ॥ २ ॥

पशुकाले त्रिवृद्ध्यां परिवीय—अग्नयेऽनीकवत् इत्याश्रमेधिकान्गव्यान्प्राजापत्यमि-
त्यादि । अथवा—अग्नयेऽनीकवत् इत्येतासां देवतानां स्थाने प्राजापतिर्वा विश्वे देवा
इत्यस्मिन्पक्षे देवतैक्यात्समेवदाय प्रचारः । पूर्वस्मिन्पक्षे देवतानानात्वात्प्रचारभेदः ।
पक्षद्वये गव्या एव पशवः । वैश्वदेवपक्ष एकादशिना(शानां) सह प्रचारः । प्राजा-
पत्यपक्षे द्वादशानाम् । पशूनेहीत्यादि । दक्षिणाकाले विभज्य ददाति । कृष्णवि-
षाणप्रासनम् । उक्थ्यपर्यायैः प्रचर्येत्यादि आश्विनं तिरोहान्तम् । एकादश समिष्ट्य-
जुषि, इत्यादि प्रकृतवत् ॥ २ ॥

अवभृथेन प्रचरिते पुरस्तात्स्विष्टकृतः ॥ ३ ॥

अवभृथेन प्रचर्य यत्ते ग्राव्णेति बिन्दुस्पर्शनान्तम् ॥ ३ ॥

आत्रेयं खलतिं विक्लिध ५ शुक्रं पिङ्गक्ष ५ शिपि-
विष्टं तिलकावलमवभृथमभ्यवनीय जुम्बुकाय

स्वाहेति तस्य मूर्धञ्जुहोति । चुम्बुकाय स्वाहे-
त्येकेषाम् । मृत्यवे स्वाहेति द्वितीयाम् । भ्रूणह-
त्यायै स्वाहेति तृतीयाम् । ब्रह्महत्यायै स्वाहेत्ये-
केषाम् ॥ ४ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमकालो दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यातः । आत्रेयमित्यादि
तिलकावलं चित्रितं शिरसि जुहोति मृत्यवे इति तिसृभिः ॥ ५ ॥

तस्मै शतमनोयुक्तं च ददाति ॥ ५ ॥

अध्वर्यवे शतपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

शते वाऽनोयुक्ते चेत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरोक्तः ॥ ६ ॥

सह पुण्यकृतः पापकृतश्चावभृथमवयन्ति ॥ ७ ॥

पुण्यकर्माणः पापकर्माणश्च पराचीरवगच्छन्ति ॥ ७ ॥

अवभृथादुदेत्य हस्तसंस्तप्ता ग्राममायन्ति ॥ ८ ॥

अन्योन्यहस्तसंस्पर्श (उवा) ग्राममभ्युदायन्ति । यागदेशं गत्वा समिदाधानादि,
उदवसानीयान्ते देवैरिममिति वीणागाथिनौ गायतः ॥ ८ ॥

सौरिर्नव श्वेता वशा अनुबन्ध्या भवन्ति प्रश्न-

दश वा । छगलः कल्माषः किकिदीविर्दिगीय

इति त्रयस्त्वाष्ट्राः ॥ (ख० १५) ॥ ९ ॥

तृतीयेऽह्नि प्रातःकाले गोजातीया एकादश पशवः । ते च देवताविशेषस्यानुक्त-
त्वात्प्राजापत्याः । छगलादयस्त्रयस्त्वाष्ट्राः । छगलश्छागार्भकः । स च कल्माषः
कृष्णवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तिर्त्तिरिः । विदीगीयः कुक्कुटाविशेषः । एते च तस्मिन्नेवा-
हन्यालब्धव्याः । सौरीः सूर्यदेवताकाः । अनुबन्ध्याश्चरमकालीनाः पशवः । ताश्च वशा
बन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा नवसंख्याकाश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

पात्नीवते संतिष्ठतेऽतिरात्रः ॥ १० ॥

अनुबन्ध्यावपाहोमान्ते वपनं कृत्वा स्नात्वा पात्नीवतस्य कर्म शाखाच्छेदनादि ।
(छगलश्छागार्भकः । कल्माषः कृष्णबिन्दुयुक्तः । किकिदीविष्टिष्टिभः । विदीगीयः
पक्षिविशेषः पृषन्न्यङ्को वा । एते त्रयः पशवः पात्नीवते) । साण्डमित्येतस्य प्रत्याम्नायः ।
पशूत्सर्जनान्तं (वपायागान्तं) कृत्वा, इमं स्तनमित्यादि । अनुबन्ध्यायाः पशुपुरोडाश-
मष्टौ देवसुवां हवींष्यनुबन्ध्यां संस्थाप्य विशालयूपकर्म ॥ १० ॥

श्वोभूते त्रिपशुना पशुबन्धेन बेलवे त्रिविशाखे
यूपे यजत अग्नयेमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशू-
नालभते । अपिवा त्रैतानां प्रथमजमाश्विनं
कालकाभ्रमश्विभ्यां मध्यमे विशालयूपे त्रैतानां
मध्यमजमूर्जे दक्षिणे विशालयूपे त्रैतानामुत्तमजं
पृथिव्या उत्तरे विशालयूपे ॥ ११ ॥

न पश्चिष्ट्यादयः । शाखाहरणाद्यनूबन्ध्यादिवत् पात्रप्रयोगे तिस्रः कुम्भ्यः । विष्णुनि
स्थेत्यन्तं कृत्वा यूपसमानमपरादूर्ध्वं त्रिशाखमष्टाश्रियः सचपालमध्यमे विशालयूपे,
अग्नये त्वा० दक्षिण इन्द्राग्निभ्यां त्वा० उत्तरे, अश्विभ्यां त्वा० त्रैतानां प्रथमजं
प्रथमपुत्रम् । कालकाभ्रः कृष्णाभ्रः । मध्यमयूप आश्विनदेवत्यमालभते । तस्यामेव
जातायां मध्यमजमूर्देवत्यं दक्षिणे यूपे तस्या एव तृतीयायां पृथिविदेवत्यम् । उत्तरे
यूप इति पक्षान्तरम् । उपाकृत्य पञ्चहोमादिनियोजनादिवपाहोमान्तं कुर्यात् ॥ ११ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्याग्नयेऽहोमुचेऽष्टाक-

पालमिति दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपति ॥ १२ ॥

अथ पशुपुरोडाशस्य कर्म । तेषां पशुरोडाशानाम् । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति
दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपति । पञ्चसप्ततिः कपालानि अन्यद्भर्जनार्थमेकं द्वे स्थाल्यौ प्रातः-
दोहपात्राणि वाजिनपात्रं च । अग्नये जुष्टं० इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० अश्विभ्यां जुष्टं० (दशहवि-
षामिष्टिनामेकतन्त्रम् ।) अग्नयेऽहोमुचे जुष्टं० इन्द्रायाऽहोमुचे जुष्टं० वायोः
सवित्र आगोमुग्भ्यां० वायुसवितुभ्यामागोमुग्भ्यामिति वा मैत्रायणीयपाठः । अश्विभ्या-
मागोमुग्भ्यां० मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यो जुष्टं० विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो जु० अनुमत्यै
जुष्टं० अग्नये वैश्वानराय० द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां० इति । अग्रेऽहोमुग्भ्यं रक्षस्वे-
न्द्राहोमुग्भ्यं रक्षस्वेत्युत्करे निर्निनीय यथाभागमिदमग्रेऽहोमुचो मरुतामेनोमुचां
विश्वेषां देवानामेनोमुचामग्रेऽहोमुचो नरस्य द्यावापृथिव्योरहोमुचोरिति पेषणार्थान् । इदं वायोः
सवितुरागोमुचावाश्विनावागोमुचोरनुमत्या इति चर्वर्थान् । निर्वापक्रमेण कपालोपधानमग्ने-
यादीनामेकादशैकादश, मृगाराणामष्टावेकादशेत्यादिस्थालीद्वयं भर्जनार्थं (सप्त द्वादश
स्थालीः) द्वादशाद्विकपालमेवमुपधाय दोहकर्म संक्षालननिनयनार्थं कामधुक्षः मित्रा-
वरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां हविरिन्द्रियमित्यादि पिण्डं कृत्वा व्यावर्तध्वमिति सप्तकृत्वस्तथा
तण्डुलार्थान्न्यावर्तध्वं व्यावर्तथा पुनरथ व्यावर्तध्वमिति द्वौ पुरोडाशौ व्यावर्तध्वमित्यु-

त्तमौ । इदं वायोः सवितुरागोमुचोरनुमत्या इति चरु । इदमग्नेर्वैश्वानरस्येदं द्यावापृथिव्योर५ होमुचोः (इति) पुरोडाशपञ्चकमधिश्रित्य तप्ते प्रातर्दोहे लौकिकदध्यानयनम् । अथ घर्मोऽसीति चरुम् । अथ धानार्थान्धर्मा स्थ विश्वायुष इति । अथ मारुतं वैश्वदेवमानुमतं चरुं वैश्वानरं द्यावापृथिव्यं पर्याग्निकरणाद्याप्यलेपनिनयेनान्तम् । उद्धासनकाले प्रथममन्त्रेणाभिघार्य उत्तरौ तूष्णीं, उत्तरमन्त्रेणोत्तरं तूष्णीं यस्त आत्मेत्युत्तरांश्चरुस्तूष्णीमानुमतवैश्वानरयोर्मन्त्रेणोत्तरयोस्तूष्णीमेव क्रमेणोद्धास्य पयस्यां तूष्णीं द्वयोः पात्रयोरित्यादि आसन्नाभिमर्शनं क्रमेण । प्रचरणकाले पशुपुरोडाशैः प्रचर्य, अग्नयेऽहोमुचेऽनुब्रूहीत्यादि ॥ १२ ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ १३ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ यथालिङ्गं याज्यानुवाक्याः ॥ १३ ॥

पशुपुरोडाशानां मृगारेष्टेश्च समानं स्विष्टकृदिडम् ॥ १४ ॥

[अहोमुचेरहमन्नादः । इन्द्रस्याहोमुच इन्द्रियाव्यन्नादः । मित्रावरुणयोर्जेमानं वायुसवित्रोर्वृत्रहा० अश्विनोर्वृत्रहा० मरुतामिन्द्रियाव्यन्नादः० मित्रावरुणयोर्जेमानं वायुसवित्रोर्वृत्रहा० अश्विनोर्वृत्रहा० (मरुतामिन्द्रियाव्यन्नादो वृत्रहा वा ।) विश्वेषां देवानां प्राणैः० वृत्रहा वा । अनुमत्या अहमन्नादः० तथा वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योर्वृत्रहा०] समानं तु स्विष्टकृदिडम् । यत्ते वयं पुरुषत्रा० इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या, यथा ह तद्वसव० इति याज्या भवति । शृतं५ हविरित्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । एवं विशालयूपकर्म समाप्य ग्रन्थिविस्त्रंसनादि सक्तुहोमं धूमादिमन्त्रणादि(कं) कृत्वा यदा कृतादिति दशाऽऽकृतीः । प्रत्यवरुह्य पुनर्मन इत्युपतिष्ठते नित्यम् । अयं नो नभसेत्यादि, उपस्थानं येऽग्नय इति । समारोप्य त्रैधातवीयो(यामु)दवस्यति । उदवसानीया धर्माः क्रियन्त उपांशुत्वादयः, न पूर्णाहुतिः । सहस्रदक्षिणा अत्र नियम्यते । उदवसानीयान्ते विशालयूपकर्मणि भाष्यकृत् । अथ वीणागाथी, उप त्वाऽग्न इति ॥ १४ ॥

श्वोभूते द्वादश ब्रह्मौदनानन्वहं निर्वपति । द्वादशाभिर्वैष्टिभिर्यजेत ॥ १५ ॥ तासु द्वादशानि शतान्यन्वहं ददाति ॥ १६ ॥ पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इति यथर्तु यथादैवतं यथासमान्नातमुपशुभिर्यजेत ॥ १७ ॥ संतिष्ठतेऽश्वमेधः ॥ (ख० १६) ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

गृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मादनानि (नृ) समिद्वर्जमग्न्याधेयवत् । यजमानः सहर्त्वि-
ग्भिर्भोजयित्वा द्वादशाहमन्वहम् । अन्वहं द्वादशशतं दानम् । एवं च राज्ञो नित्योऽश्व-
मेधः । नैमित्तिकाम्ययोर्वा पारिगणनादित्येके । तदसत् । राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत इति वचनाच्च । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति नैमित्तिकेष्टिरोदनो द्रव्यमग्निर्देवताऽन्वा-
धानादि सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । तस्मिन्नेष्टिषु द्वादशानि शतानि चान्वहं ददातीत्युक्तम् ।
इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि विशेषः । आगामिपर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा
वा । आगामिनि वसन्ते पर्वणि पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । पिशङ्गास्त्रयो गोरोचनवर्णाः
सारङ्गाश्चातकवर्णाः । पृषन्तस्त्रयः । पृषन्तस्त्रयः पृश्निष्वथ्या महाकाया अवलिप्ता
अन्येन वर्णेन मिश्रिताः । अथान्यस्मिन्पर्वणि संवत्सरदेवतास्त्रिभिर्यजेत निवक्षसः निम्न-
वक्षसो नालवक्षसो वा । त्रिपशुबन्धा एतदन्तं यजमानस्य ब्रह्मचर्यादि पारिसमाप्यतेऽश्व-
मेधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्र-

कायां चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पञ्चाहः पुरुषमेधः । राजा ब्राह्मणो वा । यः
कामयेत सर्वेषां भूतानां जैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं स्वारा-
ज्यमाधिपत्यं गच्छेयमिति । स एतेन यजेता ॥ १ ॥

पञ्चाहसाध्यः पुरुषमेधः । ब्राह्मणो राजन्यो वा यजेत, न तु वैश्यः । ओजो वीर्य-
माप्नोतीति वचनात् । सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुत इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

तस्याश्वमेधेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

तस्य पुरुषमेधस्य ॥ २ ॥

त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः । पञ्च
सुत्याः । एकादश यूपा एकादशाग्नीषोमीया
अग्निष्टोमः प्रथममह उक्थ्यो द्वितीयमतिरात्रस्तृ-
तीयमुक्थ्यश्चतुर्थमग्निष्टोमः पञ्चमम् । मध्यमेऽहनि
पौरुषमेधिकान्पशूनुपाकरोति ॥ ३ ॥

तस्याहीनद्वादशाहवादिति भाष्यकृत् । शिशिरे दीक्षते । अग्निचित्यमाश्रित्य

प्रयोगः । शिशिरे पर्वणि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पुरुषमेधेन यक्ष्य इत्यादि । विद्युत्० सोमप्रवाकवरणादिसंक्षेदान्तं बृहस्पतिपुरोहिता इत्याद्युखासंभरणान्तं तस्मिन्नेवाहनि वायव्यः पशुः प्रवर्ग्यसंभरणं च । षष्ठ्या द्रव्यनिर्देशादग्निवद्दीक्षणीया, उखाप्रवृज्जनादि सर्वमग्निवत् । व्यहमेकैका चितिः प्रायणीय ऋषीष्टकानां विश्वेषु त्वा० इत्यादीनामुपधाय विरामः । न वाङ्मय० आसन्नाश्वः । श्वोभूत एकाद्यष्टकाद्यश्वपरिणयनान्तम् । श्वोभूत एकाष्टकामुपधाय विरामः । एवं प्रत्यहं पञ्चमेऽग्निजातानित्यादिस्तोमभागान्तमुपधाय विरामः । श्वोभूते स्तोमभागादिसंयानीयान्तं प्रत्युदमुपसादयत्यध्वर्युः । ऐन्द्रवायवग्रहमाग्नेयमतिग्राह्यं दक्षिणाकालेऽश्वमेधे यथा भवति तथा ददाति । यज्ञायज्ञीये नमस्ते अन्तु । अस्मिन्काले वसतीवरीरुत्तरस्याह्नः । एवं पत्नीसंयोजान्तमहः संतिष्ठते ।

अर्हीनसंततयः सवनीयस्य परिस्तरणीयान्तः । अध्वर्युर्महारात्रे बुद्ध्वा पञ्चदश उक्थ्यः षडहस्य द्वितीयविकारः शुकाग्रः (हः) ऐन्द्रमतिग्राह्यमेक ऐन्द्रः । ऐन्द्रपत्नीसंयोजान्तमर्हीनसंततयः सवनीयस्य परिस्तरणान्ते महारात्रे बुद्ध्वोक्थ्यं सौर्यमेकमतिग्राह्यमेकैकादशनीवेदिपरिव्ययणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

देव सवितः । तत्सवितुः । विश्वानि देव सवित-

रिति पुरुषानुपाकरिष्य ऋस्तिस्वः सावित्रीर्जुहोति ॥ ४ ॥

स्तिस्व ऋचः सावित्रीः सवितृदेवताप्रकाशका इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोति ॥ ५ ॥

द्वयानैकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इति यथासमान्नातम् ।

तेषामष्टाचत्वारिंशतं मध्यम उपाकरोति ॥ ६ ॥

एकादशैकादशेतरेष्ववशिष्टान्मध्यमेऽष्टौ वा ॥ ७ ॥

उत्तमानभियुक्तान्पुरुषान्सहस्रशीर्षा पुरुषः सह-

स्राक्षः सहस्रपादिति पुरुषेण नारायणेन दक्षि-

णतो ब्रह्माऽभिष्टौति ॥ ८ ॥

एकादशिनानाश्वमेधिकांश्चोपाकृत्य पुरुषानालभते ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति (तै० ब्रा० ३-४-१) चतुर्थ्यन्तपदोक्ता देवताः । द्वितीयान्ताः पशवः । ब्रह्मणे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पर्यग्निकृतान्पुरुषानुदीचो नीत्वोत्सृज्याऽऽज्येन

तद्देवता आहुतीर्हुत्वाऽथैकादशिनीः सस्थाप-

यन्ति ॥ ९ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २५७

उपाकृत्य पञ्चहोमादि पर्यग्निकृतान्पुरुषानुत्तरतो नत्विोत्सृजति । तत आज्येन तदे-
वतायै (याः) ब्रह्मणे स्वाहा इत्यादिहोमा द्वयोरेकादशिनीः संस्थापयन्ति पत्नीसंया-
जान्तं पूर्ववदहीनसंततयः । अन्वाधानादि रात्रौ परिस्तरणान्तम् । महारात्रे बुद्ध्वे-
त्यादि-पञ्चदश उक्थ्योऽग्निष्टोमो वा । अतिग्राह्यं न वा । ऐन्द्रवायवग्रहः । अग्निष्टोम-
पक्षे दधिधर्मः पत्नीसंयाजान्तं पूर्ववदहीनसंततयः परिस्तरणान्तम् । महारात्रे
बुद्ध्वेत्यादि सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्रग्रहो यज्ञाग्नये० नमस्ते अस्तु० कृष्णविषाण-
प्रासनं तिरोहान्तम् ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्म-
णादिभ्यु वित्ताद्भूमेः सेनाभ्यश्च तत्पुरुषमेधे ददाति
॥ (ख०१७) ॥ १० ॥

मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्येति क्षत्रिययजमानविषयम् ॥ १० ॥

यथाऽश्वमेधे ब्राह्मणो यजमानः सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणो यजमानश्चेत्तदा सर्ववेदसं ददाति ॥ ११ ॥

एकादश यूपा एकादशानूबन्ध्या मैत्रावरुणी
वैश्वदेवी बार्हस्पत्या वा ॥ १२ ॥

अवभृथादुदवसानीयान्तमग्निष्टोमवदिति भाष्यकृत् । अनूबन्ध्या एकादशसु यूपेषु
सूर्यदेवत्या वैश्वदेवत्याः प्रजापतिदेवत्या वा । अनूबन्ध्याः समाप्य ग्रन्थिविस्-
सनादि ॥ १२ ॥

त्रैधातवीयोदवसानीया तयेष्टा पृथगरणीष्वग्नी-
न्समारोहोत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुपस्थाय गृहेषु
प्रत्यवस्येद्यानभिप्राप्नुयात्तान्यज्ञक्रतूनारभेत ॥ १३ ॥
संतिष्ठते पुरुषमेधः ॥ १४ ॥

त्रैधातवीयोदवसानीयास्थाने भवति । तयेष्टाऽग्नीन्समारोप्य-अद्भ्यः संभूतः पृथिव्या
इत्यनुवाकेनाऽऽदित्यमुपस्थाय ग्रामं प्रविश्य त्रैधातवीयया यजेत वेति । अनन्तरे पर्वणि
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । ततोऽमावास्यायां साकंप्रस्थाथीयेन यजेत । पञ्चबिलेन
चरुणा पञ्चशारदीयेनेति । पञ्चबिलस्य चरोर्विज्ञायते । आष्य आग्नेयः पूर्वस्मिन्बिले ।
दधन्यैन्द्रो दक्षिणे । शृते प्रतिदुहि [नव]नीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे । अप्सु मैत्रा-
वरुण उत्तरे । पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे (आप० श्रौ० २०-८-२९) इत्याप-
स्तम्बः । ब्राह्मणभोजनान्तेयमिष्टिः । समाप्यते पुरुषमेधः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सर्वमेधो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं
भवेयमिति । स राजे(एते)न यजेत ।
तस्य पुरुषमेधेन कल्पो व्याख्यतः॥१५॥

अथ सर्वमेधो दशरात्रो राजा यजेत । तद्द्वादशाहाविच्छिन्नं दीक्षते इति सूत्रा-
न्तरात् । शैशिरे वसन्ते वा पर्वणि पत्नीभिः सह राजा सर्वमेधेन यक्ष्य इत्यादि ।
षष्ठ्यां दीक्षणीया सप्तहोतुः स्थाने दशहोता दशरात्राय दीक्षिष्यमाण इति
ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

त्रिस्तावा वेदिरेकशतविधोऽग्निरग्निष्ठुत् ॥ १६ ॥

पञ्चाशदधिकचतुःशताङ्गुली(ल)संमितः पुरुषः पुरुषस्थानीयः । तेनाग्निमानमरत्ति-
प्रादेशयोर्वाऽपि विवृद्धिपक्षे पञ्चोत्तरशतविधाम्यासेन चैकोत्तरशतविधाम्यासेन
चैकोत्तरं शतम् । उक्तस्य पुरुषस्य चतुर्भागीयास्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चमांशेन
पञ्चमभागीयास्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चदशभागेनाष्टाङ्गुलाः षड्भागीया वा । गार्ह-
पत्यस्य धिष्णिगानां प्राकृत (ता) एव करणीयः(याः) ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः । सर्वमाग्नेयं क्रियते ॥१७॥

इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयः सर्वमैन्द्रं क्रियते ॥ १८ ॥

सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयः सर्वः सौर्यं क्रियते ॥ १९ ॥

विश्वेदेवस्तुदुक्थ्यश्चतुर्थः सर्वं वैश्वदेवं क्रियते

॥ २० ॥ आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चमम् । तस्मि-

न्नश्वं मेध्यमालभते ॥ २१ ॥ पौरुषमेधिकं

मध्यमः षष्ठम् । तस्मिन्पुरुषान्मेध्यानालभते ॥

॥ २२ ॥ असौर्यामः सप्तमम् । तस्मिन्सर्वान्मे-

ध्यानालभते ॥ २३ ॥ वपा वपावतां त्वच उत्कृ-

त्यावपानां जुहोति ॥ २४ ॥ संवृश्चौषधिवनस्पती-

नाद्राज्जुष्काश्चानुप्रकिरन्ति ॥ २५ ॥ प्रातःस-

वने सन्नेषु नाराशस्सेषु चान्नमन्नं जुहोति ॥ २६ ॥

सर्वं जुहोति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या

इत्येवं माध्यंदिने सवने तथा तृतीयसवने हुतेषु

हविःषु त्रिणवमष्टमम् । त्रयस्त्रिंशं नवमम् ।

विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशमम् ॥ २७ ॥

गार्हपत्यं चित्वा प्रायणीयया प्रचर्य चतुर्भागीयासंमितेन दण्डेन वेदिमानम् ।
 तिस्रो दीक्षाः षडुपसदः । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो वा । सोमक्रयकाले दशक्रयः ।
 (तत आतिथ्याप्रचरणादिवसतीवरीग्रहणान्तं कर्म प्रकृतिवत् ।) महारात्रे बुद्ध्वा, इत्याद्य-
 शिष्टुदग्निष्टोमः । सोमपात्रप्रयोगे बृहन्नसि० अग्नये वाचं वदतेत्यूहः । द्विदेवत्यानामाग्नि-
 देवता जगती छन्दः । अग्नेः पात्रमसीत्यूहः । ग्रावाऽस्यध्वरकृत्० पवित्रायामग्नये सोम-
 मित्याद्यनूहो वा । ऐन्द्रवायवग्रहणकालेऽस्याजरास इति चतुर्वाक्यमनुद्गत्य, उपयामगृ-
 हीतोऽस्यग्नये त्वा० उपयम्याग्न आयूषि पवस० उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा एष
 ते योनिः सजोषां त्वा० ऐन्द्रवायवाग्रमेव मैत्रावरुणं यजनानो मित्रावरुणा त्रिवाक्यपूर्वा ।
 उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा राया वयं एष ते ऋतायुभ्यां त्वा० शुक्रं द्वे विरूपे
 भवतः । चतुर्वाक्यान्यनुद्गत्योपया० शण्डाय त्वा० मन्थिनो पूर्वापरचतुर्वाक्यानि
 मर्काय त्वा० मनो नयेषु० एष ते आग्रयणं० (त्रीणि शतानि) चतुर्वाक्यानि चानु-
 दृत्योपयामगृहीत० हिं ३ सोमः पवते० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्यः० द्वितीयेऽतिग्राह्ये
 उत्तिष्ठन्० सोमग्नये चमूसुतं, उपया० अग्नये त्वेति । तरणिर० उपयाम० अग्नये
 त्वा० एष ते० अग्नये त्वा० उक्थ्यं० अग्निर्वृत्राणि० आहुतः । उपयाम० अग्नये
 त्वोकथायवे । यत अग्ने० एष ते व्योनिरग्नये त्वोकथायवे । नित्यं मूर्धानं० ध्रुवस्येति ।
 आश्विनं अश्विनौ पिबतं० वाहसं, उपयाम० अश्विभ्यां त्वा । त्रिवृतयूपमित्यादि
 कापेयानां प्रथममाग्नेयमाग्निष्ठ उपाकरोति विभज्य सप्तरात्रवत् । पञ्चपष्टसप्तमानामहान्
 (महेषु) सूत्रोक्ताः पशवः । शिष्टानामहान् (महेषु) कापेया एव विभक्ताः । ताम-
 तिरात्रचरमेति लिङ्गात् । कापेयानामुपदेशेनैव प्राप्तिः । नतु चोदकेन । अग्नयेऽग्निभ्या-
 मनुब्रूहीत्यादि एवं प्रेष्य । ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणस्य (अग्निभ्यामनुब्रूहीत्यादिरत्र
 वा) एवमाश्विनस्य सवनमुखप्रेषे प्रातः प्रातःसवनस्येन्द्रस्य (अग्नये) सोमाय तस्मा
 अग्नय ऐन्द्राग्नः, अग्निनाऽग्निः, त्रिवाक्यानि अग्निभ्यां त्वा० वैश्वदेवं अग्निर्देवतानां
 जठरं त्रिवाक्यान् उपयाम० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्य उक्थ्यपर्याय उपयाम० अग्निभ्यां
 त्वा० अग्निभ्यस्त्वा देवायुवं, माध्यंदिने वशी त्वं देव अग्नेः प्रियं पाथः । पूर्ववच्छुक्रा-
 मन्थिनौ । मरुत्वतीये अग्निश्रिय इति चतुर्वाक्यानि । उपयाम० अग्नये त्वा मरुत्वते
 द्वितीयवदुत्तमे मरुत इति चतुर्वाक्यानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्वाह-
 नादिक्षु वित्तात्तत्सभूमि पुरुषवद्दाति । यथा पुरु-

२६० सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं म० प्र० समेतम् । [१४ प्रश्ने षष्ठः]

षमेधे यथा पुरुषमेधे ॥ (ख० १८) ॥ २८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशः प्रश्नः ।

दक्षिणाकाले प्राप्तेऽश्वमेधवत् । अग्नये मरुत्वतेऽनुब्रूहि इड अग्न इति चतुर्वाक्यानि माहेन्द्रं श्रुधि श्रुतं० अध्वरम् । उपयाम० अग्नये त्वा० उक्थ्यपर्यायस्तथैव तृतीयसवनस्य (सवनीय) आदित्यं विश्वेषामधितिः उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा । त्वमग्ने सुमतिं सिन्धुः० उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० शृतातङ्क्चा, त्वामग्ने, आहुत, उपयाम० अग्निभ्यां त्वा विवश्व आदित्येति नोहः । अग्निभ्योऽनुब्रूहि प्रियेभ्यः, आशिरो सुमनस्यमानोऽग्नय आशिरम् । अथ तृतीयस्य सवनीयस्याग्नेः सोमानिति अन्तर्यामसावित्रेण सावित्रम् । नित्या यज्ञायज्ञियं उपयाम० अग्नये त्वा० वैश्वदेवं, अग्निदेवानां जठरं उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० ज्योतिष्टोमवत्पात्नीवतम् । यज्ञायज्ञियस्थाने वारवन्तीयं, तस्मिन्स्तूयमाने वसतीवरीर्गृह्णाति । हारियोजनं, उपया० अग्नये हरिवते सह सोमा अग्नये । एवं पत्नीसंयाजान्तम् । पूर्ववद्दहीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् । शेषं पूर्ववत्समानम् । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो माणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढसूत्रव्याख्यायां चतुर्दशप्रश्नः ॥